

Yayına Geliş Tarihi:09/11/2022
Yayına Kabul Tarihi:17/12/2022
Online Yayın Tarihi: 31/12/2022

Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik
Araştırmalar Dergisi
Cilt:6, Sayı:17, Yıl:2022, Sayfa:408-447
ISSN: 2587-2206

TRAKYA VE KUZEYBATI ANADOLU'DA KAYA TAPINAKLARI

Engin BEKSAÇ¹
Şule Nurengin BEKSAÇ²

Özet

Traklar ve bağıntılı halklar dünya tarihinin en ilginç dini inanış sistemleri ve ibadet biçimine sahip insanları arasında farklı bir yere sahiptirler. Bu nedenle tapınım şekilleri kadar tapınakları da ilginç özellikler sergilemektedir. Bu noktada Trakya ve Kuzeybatı Anadolu'da bu tapınakların çok güzel örneklerine rastlanmaktadır. Trakya ve Kuzeybatı Anadolu'nun özgün kültürel kimliğine uygun olarak kaya tapınakları da diğer bölgelerin benzeri tapınaklarından farklı özellikler sergilemektedir. Bu tapınaklar bu bölgeleri çok erken tarihlerden itibaren iskân etmiş olan toplumların farklı farklı etnik bazı özelliklerine bağlı olan bazı ufak tefek farklılıklar gösterse de aslında bir bütünü barçası olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Benzeri özelliklere sahip olan bu tapınaklar çok yakın veya iç içe geçmiş bir biçimde kozmolojik bakış açısını sergiledikleri gibi, birçok yönden de hemen hemen aynı astronomik prensiplere göre şekillendirilmiş bulunmaktadır. Bu tapınakların yayılım alanları üzerinde yapılan çalışmalar kutsal peyzaj, arkeolojik veriler ve arkeo-astronomi araştırma alanlarının ortak bir paydası olan genel bir interdisipliner araştırma yöntemiyle incelenmiş olup, belirli ilkeler doğrultusunda değerlendirmeye tabi tutulmuşlardır.

Anahtar Sözcükler: Trakya, Kuzeybatı Anadolu, Kaya Tapınakları, Kültür

ROCK TEMPLES IN THE THRACE AND NORTH WEST ANATOLIA

Abstract

The Thracians and related peoples occupy a different place among the other

¹ Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, bekstrak@trakya.edu.tr.
ORCID No: 0000-0003-4093-8653

² Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, sulebeksaç@trakya.edu.tr.
ORCID No: 0000-0002-7623-2620

Atıf/Citation: Beksaç, E, &Beksaç Nurengin Ş., (2022). Trakya ve Kuzeybatı Anadolu'da Kaya Tapınakları. *Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 6(17), 408-447.

Ancient peoples as for their most interesting religious belief systems and forms of worship. For this reason, their temples exhibit interesting features as well as their forms of worship. At this point, very beautiful examples of these temples were in The Thrace and North West Anatolia. In accordance with the unique cultural identity of Thrace and North West Anatolia, the rock temples also exhibit different characteristics from similar temples of other regions. Although these temples show some minor differences due to different ethnic characteristics of the societies that inhabited these regions from very early times, they actually appear as part of a whole. These temples, which have similar features, show the cosmological point of view in a very close or intertwined manner, and in many ways they have been shaped according to almost the same astronomical principles. Studies on the expansion areas of these temples have been examined with a general interdisciplinary research method, which is the common denominator of the sacred landscape, archaeological data and archaeo-astronomy research areas, and they have been evaluated in line with certain principles.

Keywords: Thrace, North West Anatolia, Rock Temples, Cults.

GİRİŞ

Kaya tapınakları özellikle Traklar ve Traklar ile bağıntılı halkalar bağlamında Trakya ve Kuzeybatı Anadolu için önemli bir arkeolojik anıt tipi olarak büyük öneme sahiptir. Genellikle Frigya ve Lidya kapsamında oldukça iyi tanınmasına rağmen, bu tip anıtların Trakya ve Kuzeybatı Anadolu'da bulunan örnekleri yeterince tanınmadan kalmıştır. Özellikle bu makalenin yazarı ve sınırlı sayıdaki diğer bazı araştırmacı tarafından ortaya konan çalışmaya konu olan bu anıtlar yeni bir araştırma alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu anıtlar aslında önemli bir veri kaynağı olarak bu anıtları yaratanların maddi ve manevi yaşamları hakkında önemli bir niteliğe sahiptir. Fakat bu anıtlar bağlı oldukları kültürün bir parçası olarak kendisine özgü bir araştırma yöntemi ve bakış açısını gerektiren bir özgün oluşuma da sahiptir. Bu nedenle de bu özgün oluşumlarına göre değerlendirilmeleri gerekmektedir. Fakat ne yazık ki bilgi ve eğitim düzeyi son derece zayıf olduğu kadar saha deneyimleri ve beceri düzeyleri de son derece yetersiz kalan bazı kişilerin elinde bu tip anıtlar yanlış değerlendirilmiş olup, yalan yanlış yorumlarla ele alınmaya ve yorumlanmaya çabalanmıştır. Kültür anıtları ve eski kültürlerin dini kimlikleri ve manevi olguları hakkında hiçbir bilgiye sahip olmasalar da bu gibi kişiler bu anıtları kale, gözetleme kulesi, mezar anıtı gibi tanımlarla ele alarak, yalan yanlış yorumlarıyla kendilerini kanıtlama çabasına girişmişlerdir. Bu gibi kişilerin ve onların çalışmalarının ciddiye alınmayarak bu tip kaya anıtlarının gerçek kimliğiyle ele alınması artık zorunlu bir hal almıştır.

1.KAYA TAPINAKLARI

Bulgaristan başta olmak üzere, Makedonya, Avusturya, İtalya, İspanya, Portekiz, Almanya ile birlikte Abhazya, Adige ve Gürcistan gibi ülkelerde de çok sayıda ilginç örneği karşımıza çıkan kaya tapınakları İsrail, Ürdün ve İran'da da çok sayıda örnekle temsil edilmektedir. Hatta geleneksel dinlerine bağlı olarak Abhazya ve Adige cumhuriyetlerinde halen de ibadet mekânı olarak kullanılmaktadır.

Frigya ve - Frigya kadar olmasa da - Lidya kapsamında çalışmalara konu olmuş bulunan kaya tapınakları ve bağıntılı kaya anıtları mevcut buldukları diğer bölgelerde oldukça yeni tarihlere kadar çalışılmadan kalmıştır. Kuzeybatı ve Güneybatı Anadolu kapsamında da bazı örnekleri bulunan kaya tapınaklarının bazı benzeri örnekleri Anadolu'nun değişik bölgelerinde teşhis edilebilmekteyse de, bu tip anıtlar ve tapınım alanları daha çok Balkanlar ve Kafkaslar ile ilişkili halkların yaşamış oldukları bölgelerde yoğunluk kazanmaktadır. Özellikle de Traklar ve Traklar ile ilişkili halklar için bu kaya tapınaklarının çok daha önemli olduğu belli olmaktadır.

Bronz Çağı sonları ve Demir Çağı sürecinde Balkanlardan gelen göç dalgalarının Anadolu'ya gelişinde önemli bir etken teşkil ettiği kaya tapınaklarının özellikle daha sonraki süreçlerde daha geniş bir kullanıma ulaştığı da belli olmaktadır. Bu noktada İsrail ve Ürdün gibi farklı merkezlerde oluşan benzeri tapınakların da aslında benzeri kültistik talepler ve dini inanışlardan kaynak aldığı da açıkça görülmektedir

Balkan ve Kafkas kökenli topluluklar dışında kalan- Hititler gibi - diğer Anadolu ve Yakın Doğu topluluklarında da mevcut bulunan benzer kaya tapınakları ve tapınım alanları da aslında bu anıtlardan daha farklı bir niteliğe haiz olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu noktada aslında birbiriyle çok yakından ilişkili bir işlev ve tipoloji gösteren Trakya ve Kuzeybatı Anadolu örnekleri birbirleriyle çok yakın bir benzerlik ve ilişki göstermelerine ve aslında da ilişkili etnik kimliklere sahip topluluklar tarafından yaratılıp kullanılmış olsalar da coğrafi açıdan farklı olarak ele alınarak değerlendirilmektedir. Bu noktada, her ne kadar Balkan kökenli ve Trak bağıntılı olsalar da Frigya ve Lidya kaya anıtlarını -tüm tipolojik ve işlevsel benzerliklerine rağmen- farklı bir

bölge ve farklı bir alanın tapınakları olarak değerlendirmek gerekmektedir. Bu niteliğiyle Kuzeybatı Anadolu olgusu, bölgeyi iskân etmiş olan direkt Trak kökenli halklar nedeniyle Antik Çağ Dünya Görüşü'ne göre Anadolu Trakyası olarak tanımlanan bölgeyle tam bir uyum göstermektedir.

Özellikle Balkanlar ile bağıntısı arkeolojik ve tarihsel verilerle de desteklenen Trakya ve Kuzeybatı Anadolu 'da yaşayan Trak ve Trak kökenli toplulukların kaya anıtlarının da Balkanlar ile çok yakın bir bağlantısı olduğu açıkça görülebilmektedir. Bulgaristan başta olmak üzere Balkanlarda karşımıza çıkan kaya tapınaklarının Trakya kadar Kuzeybatı Anadolu kaya tapınakları ile de çok yakın benzerlikler göstermesi de bu nedenle son derece doğaldır. Hatta Kuzeybatı Anadolu kimliğinin Trakya üzerinden gelen topluluklarca şekillendirilmiş olması nedeniyle bu tapınakların kökeninin de Anadolu'dan çok Balkanlar olması da net bir şekilde belli olmaktadır.

Alanın genişliği nedeniyle Trakya ve Kuzeybatı Anadolu kaya tapınaklarını iki alt başlıkta toplayarak ele almak uygun olacaktır. Bu noktada Trakya bağlamında günümüz Türkiye Trakyası'nı ifade ederken, Kuzeybatı Anadolu kapsamında da doğuda kabaca Filyos Çayı ile batıda Ege Denizi arasındaki bölgeyi ifade ettiğimizi belirtmemiz gerekmektedir. Kuzey tarafı Marmara Denizi ve bir ölçüde de Karadeniz'e dayanan bu bölgenin güney sınırı günümüz Bolu, Adapazarı, Bilecik, Bursa ile Balıkesir'in sınırları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sınır Manisa ve İzmir illerinin kuzey bölgelerini de içine almakta ve daha uygun bir deyişle Antik Bithynia, Mysia ve Troas topraklarını içine alan bölge olarak karşımıza çıkmaktadır.

Antik süreçlerde bile Trak kökenli topluluklar tarafından iskân edilmiş olan bu bölge aslında Antik Çağ kayıtlarındaki Anadolu Trakyası'nın da odağını oluşturmaktadır.

2. TRAKYA KAYA TAPINAKLARI

Türkiye Trakya'sı dâhilinde bulunan kaya tapınaklarının tespit ve teşhisiyle ilgili çalışmalar Kuzeybatı Anadolu'da bulunanlara göre daha iyi ve çok daha kapsamlı bir durum arz etmektedir. Bunda hiç şüphesiz Trakya'nın daha derli toplu bir sosyal yapıya sahip olması ve ulaşımın çok daha kolay olmasının da rolü büyüktür.

Şu ana kadar Trakya'da yapılan çalışmalar esnasında en erken verileri ortaya Koyankaya Anıtı İpsala ilçesi sınırlarında kalmasına rağmen, aslında Enez ilçesi sınırları dâhilinde kalan kaya anıtları ve Trak yerleşmeleriyle yakın ilişkisi olduğu fark edilen Koyuntepe köyünün yanı başında bulunan Ortataştepe (veya Horatepe)'dir. Aslında son derece az bir insan düzenlemesi gösteren bu kaya anıtı üzerinde bulunan keramik buluntularının bolluğu dikkat çekicidir. Bu keramik buluntuları arasında Geç Kalkolitik süreçten başlayarak Roma Dönemi sonlarına kadar giden buluntulara rastlanmıştır.

Bu keramik buluntularının büyük bir bölümü Geç Bronz Çağı ve Erken Demir Çağı buluntuları olarak dikkat çekmektedir. Tepenin kayaç zirvesinde 2000'li yılların başında bulunarak, jandarma teşkilatı tarafından Edirne Müzesi'ne teslim edilmiş olan küçük bir Bronz Helios-Apollon heykelciği tepenin, zaten coğrafi oluşumu ve kutsal peyzajından da anlaşılan Güneş Kültü ile olan yakın ilişkisine önemli bir destekleyici kanıt teşkil etmektedir. Antik Çağ kayıtlarına göre bu kaya anıtının adının Reskhyntis (veya Reskhyntia) olarak bahse konu yapıldığı da anlaşılmış bulunmaktadır.

Ortataştepe benzeri bir başka kaya anıtı olan Beğendik Kaletepe Anıtı ise, üzerindeki arkeolojik buluntular netlikle görülmesine rağmen verilen izinlerle bölgeyi işletmekte olan taş ocağı tarafından yok edilmiş bulunmaktadır. Tüm tahribata rağmen bu alanın da Güneş Kültü ile yakın ilişkisi netlikle belli olmakta ve yüzeyden Geç Bronz Çağı ve Erken Demir Çağı keramik parçaları toplanmaktadır. Yüzeyden özellikle bir Buckel keramik parçası toplanmış olması da dikkat çekicidir.

Enez merkezinin hemen kuzey kesiminde yer alan Çataltepe sunağı ve mağarası Trakya'nın en ilginç kaya anıtlarından olup, daha çok Kuzeybatı Anadolu'da rastlanan benzeri anıtlar ile yakın bir benzerlik sergilemektedir. Kayalık bir burnun üzerinde yer alan altar düzenlemesi ve hemen altındaki kutsal mağara çevresindeki peyzaj ile tam bir uyum içinde olup, Trak kutsal coğrafyası için ilginç ipuçları veren karmaşık bir anıt olarak dikkat çekmektedir. Bu anıtın antik kaynaklarda Zerinthia ve Zerinthia olarak bahsi geçen kutsal mahal ve anıt ile ilişkili olması akla uygun gelmektedir.

Enez yakınlarında yer alan bir başka Trak Dönemi kutsal kaya anıtı da Hisarlı köyünün batısına gelen bölgedeki bir Oppidium kalıntısı ile ilişkili olarak karşımıza çıkmaktadır. Kutsal anıt günümüzde tepede yer alan

orman gözetleme kulesinin hemen önünde ve güneydoğu yönünde yer almaktadır. Yamaca doğru çıkıntı yapan kaya üzerinde yer alan bir ateş çukuru ile teşhis edilen bu kaya anıtı güneydoğu yönüne bakmaktadır. Bu yönde oluşu daha çok 21-25 Aralık süreciyle ilişkili bir ayın oluşumuna işaret etmektedir. Bu da birçok Trak anıtından tanınan bir özelliktir.

Bu anıtlara yakın durumda bulunan Enez ilçesi, Yazır ve Çeribaşı köyleri çevresinde yer alan ve halk tarafından Fırınkaya olarak adlandırılan kaya oyma anıtlar da değişik bir kaya anıtı tipidir. Özellikle bu bölgeye has bir anıt tipi olarak teşhis edilmekte ve Türkiye Trakyası'nda sadece Kırklareli'nin Pınarhisar ilçesindeki Ambarkaya'da- çok yakın olmasa da - bir benzerine rastladığımız bir kaya anıtı tipi olarak dikkat çekmektedir.

Yazır ve Çeribaşı köyleri çevresinde bazı örneklerine rastlanan bu anıtların hiç şüphesiz en ilginç temsilcisi Çeribaşı köyü yakınlarında bulunan Tavşantepe Fırınkayası'dır. Bu fırın kaya üzerinde fark edilen Labris kabartması Türkiye Trakyası için tek örnektir. Bu Fırınkaya arkasında yer alan ve güneydoğu yönüne göre tanzim edilmiş bir kaya oyma altar ile birlikte bu alanın önemli bir kültür merkezi olduğunu kanıtlamaktadır.

Bazı örnekleri tamamen tahrip edilmiş olan Fırınkayalar arasında özellikle Yazır köyü merasında bulunan SarpdereFırınkayası ve Bağlık Fırınkayası da çok ilginç anıtlar olarak dikkat çekmektedir.

Yazır ve Çeribaşı köyleri çevresinde tahrip edilmiş durumda başka kaya anıtları da bulunmaktadır. Fakat tahrip edilmiş bu anıtların durumunu tayin etmek artık zordur.

Aslında Fırınkayalar'ın bu bölgede bir bütün teşkil ettiği anlaşılmakta olup, benzerlerine Bulgaristan ve Yunanistan'ın Rodop Dağları Bölgesi'nde de rastlanmaktadır. İlginç bir anıt tipidir.

Edirne'nin Keşan ilçesi sınırları dâhilinde Mecidiye yakınlarında Kalekoy'da bulunan Kaleiçinde de bir Trak kaya anıtının izleri açıkça görülmektedir. Altar düzenlemeleri yanında mağarası da açıkça seçilen bu kutsal alan, daha sonraki dönemlerde yapılmış bulunan bir kalenin kalıntıları altında kaldığı için zorlukla teşhis edilebilmektedir. Bu anıtın hemen deniz kenarında bulunması ve özellikle deniz ile ilişkili konumu Trak dünyası açısından farklı ve az rastlanır bir durum arz etmektedir. Trak

kült anıtları arasında denize yakın veya deniz ile iç içe geçmiş kültür anıtlarının sayısı çok fazla değildir.

Edirne'nin Lalapaşa ilçesi sınırları içinde kalan Muhyiddin Baba Tepesi günümüzde askeri bir tesis alanı içinde kalmış ve bu tesis tarafından tahrip edilmiş de olsa, eski bir kutsal kaya anıtına ev sahipliği yapmış olduğu açıkça gözlemlenmektedir. Bu alan 16. yüzyıldan sonra önemli bir Kalenderi Bektaşî Dergâhı olarak da kullanılmış olup, günümüzde de bu dergâhın kurucusu olan Muhyiddin Baba'nın kabrini ihtiva eden bir kutsal mekâna dönüşmüş bulunmaktadır.

Lalapaşa sınırları içinde kalan Doğanköy'ün hemen yanı başında bulunan Çöke de önemli bir kutsal kaya anıtı olarak karşımıza çıkmakta ve önemli bir Güneş Kültü merkezi olarak dikkat çekmektedir. Çöke çevresindeki kutsal coğrafya ve ilginç peyzaj oluşumu ile göz dolduran bir anıt olarak belirlenmektedir. Çöke çevresinde yer alan dolmenlerle birlikte çok ilginç bir peyzaj oluşumuna da sahiptir. Özellikle kaya oluşumun zirvesindeki taht benzeri düzenlemeyle birlikte tepenin yamacında yer alan kuş biçimi doğal kaya oluşumu bu tapınağın Ana Tanrıça Kültü ile ilişkisini net bir biçimde gözler önüne sermekte ve Ana Tanrıça'nın ölüm ve yeniden doğum süreciyle ilişkisini ortaya koyan bir kutsal kimliğe sahip olduğunu da kanıtlamaktadır. Çöke'nin arkeo-astronomik olgular ile ilişkisi de peyzaj oluşumu itibarıyla net bir biçimde tespit edilebilmektedir.

Lalapaşa ilçesi sınırları dâhilinde kalan Yünlüce köyü yakınlarında bulunan Kapankaya da ilginç bir kaya anıtı olarak dikkat çekmektedir. Akarsu yatağı kıyısına yerleşen Kapankaya farklı özellikler sergileyen bir oluşumdur.

Lalapaşa sınırları içinde kalan Sinanköy'ün hemen yanı başında bulunan arkeolojik alan ilk bakışta bir Orta Çağ yerleşmesi olarak dikkat çekmekteyse de aslında bu Orta Çağ yerleşmesi altında Trak Dönemi'ne ait bir kutsal alan ve değişik kaya anıtlarının bulunduğu gözden kaçmamaktadır. Bu alandaki adak çukurları, kurban altarı ve bir plutonion oluşumunun varlığı Sinanköy'ün Orta Çağ yerleşmesi öncesindeki Trak kutsal alanı olduğunu kanıtlamaktadır. Bu kutsal alan içindeki Trak Dönemi kaya anıtlarının farklı kesimlerde yer alan ve farklı kültürel işlevlere haiz düzenlemeler olduğu da görülmektedir.

Lalapaşa ilçesi sınırları dâhilinde kalan Hamzabeyli köyü yakınlarında bulunan Fincankaya ve Hamamtepe ile birlikte Lalapaşa merkezin yanı başında bulunan İğrekayalığı içinde bulunan İğrekAltarı, benzerlerine Bulgaristan'ın doğu kesimlerinde rastlanan kaya oyma Güneş kurslarının ilginç örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle bu Güneş kurslarının önemini belgeleyen bir peyzaj içinde yer almalarıyla çok dikkat çekici bir kimliğe haiz kılınmışlardır.

Güneydoğu yönüne göre tanzim edilmiş olan Fincankaya'nın 21-25 Aralık süreciyle olduğu kadar Hamzabeyli peyzajı içinde yer alan dolmenlerle de ilişkili bir konumunun bulunması ilginçtir.

Hamamtepe'de yer alan kaya oluşumları da Güneş kurslarıyla dikkat çekmektedir. Fakat merkezi konumda bulunan ve güney ufkunu kontrol eden bir kaya üzerinde yer alan üç yarım ay biçimi düzenleme bu alanın aynı zamanda belirli süreçleriyle gökteki ayın hareketlerine göre de teşkil edilmiş bir niteliğe haiz olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekmektedir. Bu alanın çok ilginç bir peyzaj oluşumu da vardır. Çevredeki yükseltilerle yakından ilişkili bir bakış açısı olan bu alanın özellikle batı ufkunda yer alan Derviş Tepeler üçlü konumuyla sembolik bir biçimde Ana Tanrıça ve yardımcıları kadar, yaşamı tayin eden Moiraları da hatırlatan bir oluşumu vardır.

Lalapaşa ilçesi sınırları dâhilinde ayrıca Ömeroba köyü yakınlarında bulunan Karaburun Kalesi içinde ve Küçükdöllük köyü yakınlarında Kurtboğanın mevkiindeki kale kalıntısının yanında birer küçük kaya altarına da rastlanmış bulunmaktadır. Bu altar konumu itibariyle arkeo-astronomik açıdan dikkat çekici bir oluşuma sahip olup, 21 Haziran'da Güneş'in doğduğu nokta ile uyuşum içinde olan bir konuma sahiptir.

Bunun dışında Ömeroba köyü merasında bulunan Oğlakkayalar da taht biçimi düzenlemesi ve peyzaj oluşumuyla dikkat çekicidir. Oğlakkayalar'ın çevresinde yer alan dolmenlerle bir bütün oluşturan şekli Ana Tanrıça tahtı ve dolmenler ilişkisini akla getirmektedir. Yakın tarihlere kadar halk arasında yaşayan inanışlar da bu konuda ilginç çağrışımlar yapmaktadır.

Edirne merkez ilçesinin sınırları kapsamın da kalan Yolüstü köyü yakınlarındaki Kovankayalar ve hemen yakınlarda bulunan Suakacağı köyünün çevresinde yer alan Berberodası, Sinekli Mağara ve Deliklitaş

geniş bir kaya oyma kült kompleksinin parçaları olarak teşhis edilmektedir. Bu kompleks içinde yer alan Sinekli Mağara'nın Trak Dönemi sonrasında ilginç bir Hıristiyan ve çok kuvvetli bir ihtimal dâhilinde de bir Bogomil ibadet mekânı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu geniş kült alanının hemen arkasında yer alan ve Geç Bronz Çağı ve Erken Demir Çağı keramik buluntuları veren bir yerleşim alanının varlığı da bu bölgenin önemini arttırmaktadır. Bu kutsal alanın ilginç oluşumu içinde yer alan ve Orta Çağ sürecinde de kullanıldığı anlaşılan Berber Odası ilginç bir durum sergilemektedir. Bu noktada kaya gruplarının ortasında bulunan ve batı yönüne bakan üçgen biçimi düzenlemeye sahip üstü düzlenmiş bir kaya üzerinde yer alan kayaya oyulmuş Güneş diski bu alanın işlevi konusunda ilginç çağrışımlar yapmaktadır. Bunlar dışında, özellikle de bu kayanın ardında yükselen ve güneybatı yönüne bakar durumdaki -muhtemelen- ateş çukuru olduğu fark edilen kaya oyma oluşumla ilginç bir uyum sergilemektedir. Bu adak çukuru hemen önüne gelen ve Berber Odası'nın içinde yer aldığı kaya bloğunun üstündeki kaya oluşumlarıyla ufku gözlemleyecek bir düzenleme sergilemektedir.

Edirne ili kapsamında kalan bir diğer kaya anıtı da Süloğlu ilçesinin Keramettin köyü merasında bulunan Masakaya'dır. Definciler tarafından devrilerek orijinal görüntüsü bozulmuş olan bu anıtın da diğer benzerleri gibi Güneş Kültü ile yakın bağları seçilmekte olup, ilginç bir kültistik oluşuma haiz olduğu hemen anlaşılmaktadır. Üzerinde bir sunu çukuru bulunan Masakaya'nın güney yönünde bulunan iki kayaya göre ayarlanmış bir bakış açısıyla güney ufkunu gözlemleyecek bir düzeneği olduğu bellidir. Masakaya şekil itibariyle Güneş diskleriyle irtibatlı bir biçimde Kuzeybatı Anadolu kapsamında Assos ve Kocaeli, Dilovası yakınında bulunan kaya oyma daireleri de anımsatan bir oluşum göstermektedir. Bu tip kaya düzenlemeleri ve ilintili kaya oyma Güneş diskleri Trakya kadar Kuzeybatı Anadolu kapsamında da rastlanan oluşumlar olarak dikkat çekmektedir.

Aslında bu tip kayaya çizilmiş disklerin örneklerine Frigya dâhilinde de rastlanmaktadır. Fakat en ilginç disk örneklerinden biri hayli uzak sayılabilecek bir konumda karşımıza çıkmaktadır. Bu örnek Muğla ili, Fethiye merkeze bağlı Ceylan Mahallesi yakınlarındaki Oinoanda Antik Kenti yakınlarında yer alan bir yükselti zirvesinde karşımıza çıkmaktadır. Bu örnek üç boyutlu bir disk olup, kaya üzerinde hazırlanmış bir çukura yerleştirilecek boyun kısmı üstünde bağımsız olarak durmaktadır. Bu diskin yer aldığı mahallin çevresinde nekropol alanlarının bulunması ilgi çekicidir.

Bu disklerin niteliğini anlayabilmemiz için önemli bir ipucu teşkil eden

keramik bir buluntu Bulgaristan'da Nova Zagora yakınlarında bulunan Konevo köyünde ele geçirilmiştir. MÖ 2. binyılın sonlarına tarihlendirilen bu keramik içinde bir disk ve muhtemelen kurban edilecek hayvanların da yer aldığı bir ayın sahnesini betimlemektedir. Bu keramik ayın betimlemesi aslında önemli bir kanıt olarak karşımızda durmaktadır (1).

Kırklareli il sınırları dahilinde yer alan küçük büyüklü kültistik kaya anıtları arasında bazı örnekler özellikle ön plana çıkmaktadır. Bunlar arasında gerçekten dikkat çekici ve önemli kült anıtları bulunmaktadır.

Pınarhisar ilçe merkezinin hemen arkasında bulunan kayalık yükselti içinde yer alan Ambarkaya, yakın çevrede bulunan Pekmezdere Kült Mağarası ve bu mağaranın doğusunda yer alan ve kireç fabrikasının ardındaki kayalık alan üstünde bulunan kaya oyma düzenlemeler ile bir bütün oluşturmaktadır. Özellikle mağara çevresinde çok erken süreçlere giden arkeolojik verilere rastlanmış olması çok dikkat çekicidir.

Pekmezdere benzeri kült mağaraları ve kaya oyma mezar odacıklarına Pınarhisar çevresinde çok sık rastlanmaktadır. Bunların bir kısmı bugün çok tahrip edilmiş olup, işlevleri hakkında fazla bir şey söylemek mümkün değildir. Bu tip anıtlara özellikle Pınarhisar ilçesinin Kaynarca beldesi yakınlarında da rastlanmaktadır. Kaynarca beldesinin kuzey tarafında yer alan ve hemen altında bulunan dere yatağı içindeki kaya oyma mezarlarla bağlantılı kaya tapınağı definciler tarafından tanınmayacak bir biçimde tahrip edilmiştir.

Kırklareli il sınırları içinde bulunan ilginç ve önemli bir diğer kaya anıtı da Üsküp yakınlarında bulunan Deliktaş'tır. İlginç bir kültistik oluşum sergileyen bu anıt bir altar, bir kült odası ve bir kaya oyma mezar odası ile birlikte kaya üzerindeki adak çukuru şeklinde deliklerden meydana gelmiş bulunmaktadır. Bu anıtın çevresindeki alanda da bazı başka kaya oyma kültistik düzenlemelere rastlanmaktadır.

Kırklareli il sınırları dâhilinde kalan Vize ilçesi özellikle kaya oyma kült anıtları açısından önem taşıyan bir ilçedir. Bu anıtlar arasında gerçekten önemi büyük olan, Trakya'nın en görkemli kaya anıtlarından bazıları bulunmaktadır.

Soğucak köyü yakınlarındaki Fatmakayalar mevkinde bulunan Gemikaya, Trakya'da bulunan önemli anıtların en önde gelen örneklerinden

biridir. Doğu taraftan bakışla uzaktan bir gemiyi andıran bu kaya anıtı farklı birimlerden oluşan bir bütün oluşturan muhteşem bir Trak ibadet mekânı olarak göz doldurmaktadır. Değişik katları, değişik kültistik birimleriyle dikkat çeken Gemikaya, ilginç bir peyzaj ile iç içe geçmiş bir bütünün parçası olduğunu hemen ortaya koymaktadır.

Vize merkezin hemen ardında yer alan kayalıkların üzerinde bulunan Karakocaktepe, tipik bir Trak Dönemi oppidası olarak dikkatleri üzerine çekmektedir. Özellikle Sapia kralları ile ilişkili bir kale-kent olan Karakocaktepe'nin güneydoğusunda bulunan alanın bir kült alanı olduğu hemen fark edilmektedir.

Mecidiye benzeri bir düzenlemeye sahip olan Karakocaktepe'nin tipik bir Trak idare merkezi olduğu hemen fark edilmektedir. Bu düzenleme şekliyle Karakocaktepe idari birimler, askeri birimler ile birlikte kaya oyma bir kült alanı olarak işlev görmüştür. Bu geniş alanın güneydoğusunda yer alan kutsal kaya anıtları düzenlemesinin de birçok benzeri Trak anıtı gibi güneydoğu yönüyle ilişkili olduğu gözden kaçmamaktadır.

Vize ilçesi Küçükyayla köyü, Çeşmeler mevkinde kaya oyma mezar çukurları ile ilişkili bir kaya oyma kült alanı karşımıza çıkmaktadır. Çok geniş bir alana yayılan bu nekropol alanı daha çok bu çevrelerde görülen tipteki kaya oyma çukurlardan oluşmuş nekropol alanlarının genel özelliklerini taşımaktadır. Her ne kadar Çeşmeler de köşeli oyuklar şeklinde teşekkül etmişse de Vize dâhilinde birçok yerde bu tip oyukların küp şeklinde zemine oyulduğu görülmektedir. Bu nedenle de bu alanlara Küpler adı verilmektedir. Bu tip anıtların en ilginç örneklerine Kömürköy yakınlarında ve Aksicimköyü yakınlarında rastlanmaktadır.

Bu tip zemine oyulmuş oluşumlara Kırklareli'nin Kofçaz ilçesi Kula köyü yakınlarında da rastlanmakta olup, İstanbul ili Silivri ilçesi Büyüksinekli köyü yakınlarında da benzerleri olduğu öğrenilmiş bulunmaktadır (2).

Vize ilçesine bağlı Kıyıköy'de de ilginç kaya anıtlarından biri yer almaktadır. Bu anıt da Edirne'nin Keşan ilçesine bağlı Mecidiye'de olduğu gibi deniz kenarında yer almakta olup, deniz ile iç içe geçmiş bir kült oluşumu göstermektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Ana Tanrıça ile birlikte deniz ve su kültürleri ile ilişkili bir işleve sahiptir (3). Dikdörtgen bir teşkilata sahip olan ve Karadeniz'in hemen kıyısında bulunan bu kutsal alanın daha çok

Bulgaristan'ın Karadeniz kıyısında bulunan benzer anıtlar ile yakın ilişkisi olduğu fark edilmektedir.

Vize ilçesi dâhilinde bulunan, fakat günümüzde çok ağır tahribatlara uğraması nedeniyle işlev ve özellikleri çok net olarak anlaşılamayan bir başka kaya anıtı Aksicim köyü yakınlarında bulunan ve Ada olarak bilinen mahalde yer almaktadır.

Kırklareli ili kapsamında kalan en ilginç kaya anıtlarından bir diğeri de Demirköy ilçe merkezi yakınlarında Tahirağa mevkiisi olarak bilinen mahalde bulunan kayalık alan içinde yer almaktadır. Merkezini yarısı doğal kayalardan yarısı da insan eliyle oluşturulmuş bir dolmenin oluşturduğu bu alanda da ilginç bir kültistik oluşum olduğu anlaşılmaktadır. Trak kült alanlarının bütün özelliklerini gösteren bu alan farklı oluşumuyla daha çok Bulgaristan'daki Beğliktaş kült alanını hatırlatmaktadır. Kayalık alanın konumu ilginç bir biçimde arkeo-astronomik özellikler de sergilemektedir.

3.KUZEYBATI ANADOLU

Trakya kaya tapınaklarının tespit ve teşhis çalışmaları büyük ölçüde tamamlanmış olmasına rağmen Kuzey Anadolu kaya tapınaklarının çalışmaları belirli bölgeler dışında ya çok yetersiz ya da hiç el değmeden kalmış durumdadır. Kuzeybatı Anadolu'da araştırma yapan araştırmacıların çok az sayıdaki bir iki araştırmacı dışında hemen hepsinin de bu konu hakkında hiç bilgi sahibi olmaması nedeniyle de ya yanlış tanımlamalar yapması ya da hiçbir şekilde bu anıtları algılayamaması nedeniyle bu tapınakların çalışması ve tespiti de tamamlanmaktan uzak kalmış bulunmaktadır. Yapılan bilinçli çalışmalar da aslında alanın genişliği ve bu alana uygun çalışmaları engelleyen bazı bürokratik sorunlar nedeniyle aksamış durumdadır. Bu aksamalar aslında birçok kaya tapınağı ve ilişkili oluşumun bulunduğu bölgelerin sahipsizliği veya bu tür kaya tapınaklarına sahip olmadıkları anlamında da algılanmamalıdır. Çünkü böylesi birçok yerde kaya tapınakları ve ilişkili oluşumların mevcudiyetine dair bilgiler mevcuttur.

Kuzeybatı Anadolu kapsamında en erken tarihli verileri ortaya koyan kaya tapınaklarının başında hafiri tarafından her ne kadar yerleşim alanı olarak tanımlanmış olsa da (4), bir kaya tapınım merkezi, daha doğrusu bir kült mağarası olduğu belli olan Zonguldak ili Karadeniz Ereğli, Ovaköy yakınlarında yer alan Yassıkaya Mağarası gelmektedir. MÖ 4. binin

başlarına tarihlenen ve özellikle Balkanlardan gelen topluluklara işaret eden buluntularıyla dikkat çekmektedir. Son yıllarda bu bölgede yapılan başka kazılarda da bu Balkanlı toplulukların varlığını teyit eden buluntulara rastlanmıştır. Ulaşımı hayli güç bir konumda olan Yassıkaya bir kült mağarası olarak kaya tapınakları arasında farklı bir yere sahiptir.

Karadeniz Ereğli yerleşmesinin hemen yanı başında bulunan Cehennem Ağzı Mağaraları, Antik Çağ sürecinin en önemli kült merkezlerinden biridir ve bir Plutonion olarak bölgenin kültistik önemine işaret etmekte ve kaya tapınakları için bir diğer farklı örnek olarak kimlik bulmaktadır (5).

Karadeniz Ereğli kaya tapınakları için en ilginç örneklerden biri hiç şüphesiz Çevlik köyü sınırları içinde bulunan Çevlik Kaya Tapınağı (veya Kaya Sunağı) olarak teşhis edilmektedir. Bazı kişilerin sütunlu bir Yunan Tapınağı olmadığı için tapınak kimliğine haiz olamayacağını belirttiği bu kaya anıtı, ilk bakışta doğal olduğu izlenimi vermekteyse de, dikkatli bir incelemeyle bir kaya tapınağı olduğunu gösteren izler ihtiva etmektedir.

Kaya kitlesinin üstünde yer alan kaya oyma kanallar ve kaya içinde yer alan küçük mağarası kadar içinde bulunduğu peyzaj oluşumu da bu durumu kanıtlayan olgulardır (6).

Kuzeybatı Anadolu'nun batı tarafa göre çok daha az çalışılmış olan doğu tarafındaki kaya anıtları arasında Frig Bölgesi'ne tam geçişte bulunan ve son yıllarda definciler tarafından çok ağır biçimde tahrip edilmiş olan Bolu ili, Göynük ilçesi, Soğukçam (Germanos) köyü yakınlarındaki Gergefkaya veya Türbekaya önemli bir örnektir. Bu Erken Frig Kaya Anıtı mağara ve altar/taht bölümlerine sahip oluşu kadar Frig diliyle yazılmış bir kitabe de ihtiva etmesi bakımından da önem taşımaktaydı (7). Özellikle de Kuzeybatı Anadolu ve Frigya kaya tapınım alanları ve tapınakları arasında bir ara örnek olması bakımından dikkat çekmekteydi.

Adapazarı ili Geyve, Alifuatpaşa Akbaba kayalığı çok hareketli bir yolun hemen üstünde bulunmasına rağmen çok az bilinen bir kaya tapınağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kayalığın zirvesinde yer alan kaya oyma hazne ve sunu çukurları ile birlikte daha aşağıda yer alan küçük mağarasıyla da dikkat çekici bir örnek olarak detaylı çalışmaları beklemektedir (8).

Aslında araştırmaların eksikliği ve bilgi noksanlığı nedeniyle çok fazla rneği bilmediğimiz Kocaeli ili kapsamında Körfez ilçesi, Bilim Tepe, Belen mevkisinde -her ne kadar yanlış olarak nekropol olarak adlandırılmış-bulunan kaya tapınım alanı değişik birimlerden oluşmuş bir kaya tapınağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Derin bir akarsu yatağının üzerinde yer alan farklı birimlerden oluşmuş bu kutsal alan ilginç özellikler göstermekte ve tüm Helenistik Dönem görünümü veren alt birimlerine rağmen ilginç bir Bithynia Tapınağı olarak karşımızda durmaktadır.

Derin akarsu yatağının hemen üstünde diğer bölümlere göre hayli alçak konumda bulunan düzleştirilmiş yüzeyli ve bu yüzey üstünde -muhtemelen-kremasyon tipi cenaze ayinleriyle ilişkili bir düzenleme bulunan kaya kitleleriyle hemen dikkat çeken ve geniş bir kompleks oluşturan bu tapınım alanı özellikle kayaya oyulmuş daire biçimi Güneş diskleriyle farklı bir durum sergilemektedir. Bu disklerin şekillendirildiği kayalar arasında ilk bakışta mezar odası intibasını veren, fakat aslında farklı ayin özellikleri gösterdiği ve daha çok da reenkarnasyon ayinleriyle zdeşmiş olması akla uygun gelen küçük odacıklar bu alanın kimliğini farklılaştırmaktadır.

Yn zellikleri itibariyle olduğu kadar, peyzaj özellikleri itibariyle de alanın cenaze ayinleri kadar erginleşme ve dönüşüm törenleri yanında reenkarnasyon olgusuna işaret eden ayinlere bağlandığı da fark edilen bir gerçektir. Alanın ve kaya oluşumlarının Ana Tanrıça tapınımıyla zdeşme gösterdiği de çok bellidir.

Daha çok cenaze ayinleriyle zdeştiği görülen bu tapınım alanının daha sonraki aşamalarda ve özellikle de Osmanlı Dönemi'nde kara taşlı bir mezarlık olarak kullanılmış olması da çok ilginçtir.

Kocaeli ili sınırları içinde Gebze'ye bağlı bulunan Aydınlı Mahallesi sınırları içinde bulunan Hacetderesi'nde günümüzde dahi kutsal kaya kültleri ve kaya tapınım alanlarının varlığı mevcuttur. Her ne kadar Alevi Bektaşi kimliğiyle de olsa Hacetderesi'nde bulunan kutsal kayalık ibadet merkezi antik süreçlerden kalma birçok öğeyi de bünyesinde barındırmaktadır. Burada akarsu ve kutsal ağaç gibi öğeler ile kayalık arasındaki ilişki günümüzde halen de yaşatılmaktadır. Bu mahallin kutsal kimliği halk arasında halen de mevcut olup, bu kutsal merkezde halen de adaklar yapılmaktadır.

Bilecik iline bağlı Vezirhan'ın hemen yanı başında bulunan Merdivenli Kaya bu tip basamaklı kaya tapınaklarının en dikkat çekici örneklerindedir. Günümüzde çok yoğun bir trafiğe sahip bir asfaltın

ardında ve faal bir mermer işleme fabrikasının da yanı başında bulunan bu anıtın önünde -muhtemelen Demir Çağı süreciyle bağlantılı-siyah urno benzeri siyah bir keramik bulunduğu halk arasında dillendirilmiş bulunmaktadır. Bu kabın nerede veya ne olduğu artık bilinmemektedir. Anlatılanlara göre bu kabın Trakya bağlantısı kadar Erken Frig süreciyle de ilişkili olması ihtimal dâhilindedir

Diğer örneklerin hepsinde olduğu gibi bir akarsu yatağıyla ilişkili bir konuma sahip olan Merdivenli Kaya'ya çok da uzak olmayan Gülümbehaçe'den geldiği bilinen ve günümüzde İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde korunmaya alınmış bir stel çok dikkat çekicidir. Üç kısımlı kabartmalar ve Frigçe ve Yunanca yazılar da ihtiva eden bu ilginç stel bölgedeki Frig varlığı ve Ana Tanrıça kültleri için önemli bir kanıt teşkil etmektedir.

Bu stel üzerindeki okunabilen Yunanca kitabelerdeki kutsal bir tapınım alanı ve kutsal koruluktan bahseden ibareler yanında stel üzerindeki sahneler de Ana Tanrıça ve Tanrıça'nın kader ve reenkarnasyon olgusuyla bağına işaret eder sembollere haiz bulunmaktadır (9).

Vezirhan'dan çok da uzak olmayan Bursa ili İznik ilçesi Elbeyli yerleşmesinin yanı başında yer alan ve yine Merdivenli Kaya olarak bilinen bir başka kaya tapınağında da benzeri bir kullanıma işaret eden özelliklere rastlanmaktadır.

Her iki tapınağın da çok ilginç bir peyzaj içinde yer aldığı gözlenirken, bu peyzaj içinde arkeo-astronomik işlevlere de haiz olduklarını teşhis etmek mümkün olmaktadır.

Aslında çok yoğun bir potansiyele sahip olmasına rağmen ne yazık ki yeterince çalışılmadan kalmış Bursa ili sınırları içinde kaya tapınaklarının çok ilginç örneklerinin mevcut olduğuna dair bilgiler derlenebilmekteyse de bu tapınakların sahada uzman olan kişilerce ele alınamaması nedeniyle değerlendirilemeden kaldığı bellidir. Özellikle Yenişehir ve çevresinde bu hususta detaylı çalışmalar yapılması zorunluluk arz ederken. Keles ve Harmancık (10) ile bu iki ilçenin kapsamı ve hatta çevresi dâhilinde çok sayıda rastlanan kaya oyma tahtlar ve ilginç kaya oluşumları bölgedeki Ana Tanrıça tapınımı kadar, kaya tapınaklarının dikkatle ele alınması ve uzman gözüyle değerlendirilmesinin ne kadar önem taşıdığını göstermektedir.

Kuzeybatı Anadolu kapsamında kaya tapınaklarının çok sayıda örneğine sahip olan bir diğer il Balıkesir'dir. Bursa'ya oranla çok daha iyi çalışılmış bulunan Balıkesir kapsamında da bazı ilçeler iyi çalışılmışken bazı ilçeler ise hiç el değmeden kalmış bulunmaktadır. Bu nedenle Balıkesir'in ilçeleri arasında çalışması yapılmış ilçelerin en önemli anıtları bahse konu yapılacaktır. Bu ilçeler arasında da öncelikle Sındırgı, Bigadiç, İvrindi ve Savaştepe ile Körfez'de bulunan Havran, Burhaniye ve Ayvalık ön plana çıkmaktadır. Diğer ilçelerde de benzer kaya tapınaklarının bulunduğu dair önemli bir bilgi akışı mevcut olmasına rağmen, bu ilçelerde çalışma yapılmadan kalmış olduğu için şu an için yeterli bir şey söylemek mümkün değildir.

Bunlar dışında geniş boyutlu ve kapsamlı kaya tapınakları yanında sunu çanakları gibi daha basit tapınım alanlarına da Balıkesir dâhilinde sıklıkla rastlanmaktadır. Hemen akla gelen böyle bir örnek Antik Parion Kenti kalıntılarında çok yakın bir konumda yer alan ve denize bir çıkıntı yapmakta olan kayaç oluşum üzerinde yer almaktadır.

Balıkesir kaya tapınakları için ilginç bir başka örnek de Kapıdağ Yarımadası'nın kuzey tarafında kıyı üstünde bulunmaktadır. Bu sunak da kıyı ve deniz ile yakın ilişkiler gösteren kayaya oyulmuş basamaklar ve platform düzenlemesi göstermekte olup, akarsu yakınında ve kayalık yükseltilerin eteğinde yer almaktadır (11). Daha çok Batı Anadolu'da rastladığımız basamaklı kaya tapınaklarına (12) benzer bir örnek olması ile dikkat çekmektedir.

Özellikle kaya tahtlarının çok sayıda örneği yanında önemli bazı kaya tapınaklarına sahip olmasına rağmen iyi çalışılmadan kalmış bir bölge olarak Sındırgı ilçesi, Balıkesir kapsamında dikkat çekmektedir. Bu noktada kale olarak tanımlanmasına rağmen, aslında ilginç bir kaya tapınağı olduğu fark edilen Asartepe Sındırgı sınırları içinde kalan en önemli anıtlardan biridir. Asartepe, Bulgaristan'da bulunan önemli bir kaya tapınım alanı olan Bellintaş'a benzer özellikler göstermesi bakımından da çok daha dikkatle çalışılması gereken bir anıt olarak dikkat çekicidir.

Balıkesir dâhilinde ilginç kaya tapınaklarına sahip ilçelerin başında gelen Bigadiç de çok iyi çalışılmadan kalmışsa da bu ilçe sınırları içinde yazarın yaptığı çalışmalar vasıtasıyla bazı ilginç örnekler tespit edilebilmiştir. Bu örnekler kaya tapınaklarının çok ilginç ve en karmaşık örnekleri arasında yer alması bakımından da önem taşımaktadır.

Bigadiç sınırları içinde özellikle Değirmenli köyü ve çevresinde yapılan çalışmalar esnasında üç ilginç kaya tapınağına rastlanmıştır. Yapılan çalışmalar bu anıtların gerçek yapılm süreçleri sonrasında da uzun bir zaman boyunca kullanılmış olduğunu ve kutsal kimliğini de çok uzun bir zaman boyunca koruduğunu göstermiştir.

Çalışma yapıldığı zaman sürecinde bu anıtlar arasında en iyi durumda olanı Değirmenli köyüne çok yakın bir konumda bulunan ve bu köyün halkı tarafından da önemli ölçüde kutsal kabul edilmiş durumdaki Kesekaya'dır. Kesekaya yüksek kayalık geniş bir alana yayılan değişik bölümlerden meydana gelmiş bir yayılımı göstermesi bakımından da dikkat çekicidir.

Kesekaya kült alanının merkezini oluşturan iki katlı düzenlemeye sahip olan kısım Orta Çağ sürecinde bir şapel olarak tanzim edilmiş olup, içinde iki kayaya oyma lahit ihtiva etmesi nedeniyle bir mezar şapeli olarak kullanılmış olduğunu göstermektedir. Bu kaya oyma şapelin kubbesi altındaki diadem şeklinde süsleme şeridi ilginç bir nitelik taşımakta ve daha çok da bu bölgede var olduğu bilinen Erken ve Gnostik Hıristiyan mezheplerini hatırlatan özellikler göstermektedir. Şapel içinde çalışmaların yapıldığı süreçte duvarlarda fresk izlerinin varlığı da netlikle görülebilmekteydi. Ayrıca şapelin özellikle kaya oyma lahithlerle ilişkili kesimlerinde görülen kuş kabartmaları da Refigerium temasını hatırlatan bir biçimde Ruhsal Kurtuluş, Ölüm ve Yeniden Doğum fikrine işaret eder bir şekilde Ana Tanrıça Kültü'nün Hıristiyan tezahürü olarak ortaya konmuş bulunmaktadır.

Bu şapelin üst kısmında kayadan oyma merdivenlerle ulaşılan ve yine kayadan oyulmuş bir üst hücre yer almaktadır. Bu hücrenin varlığı daha çok münzevi karakterli bir kullanıma işaret ederken, bu tip kaya oyma şapeller için de farklı bir özellik sergilemektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu iki katlı şapel ve hücre oluşumu Hıristiyan öncesi bir kullanım ardından bir mezar şapeli ve inziva hücresi olarak kullanılmıştır.

Bu şapel oluşumunu çevreleyen ve geniş bir alana yayılan kayalık alanda mevcut bulunan kayadan oyma basamaklar, platformlar, kademeli platformlar ve adak çukuru benzeri oluşumlar bu alanın Hıristiyan öncesi bir kaya tapınağı olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca bu şapel ve

çevresindeki alanın hala da kutsal niteliklerini korumakta oluşu ve bazı ayin içerikli kutlama ve şenliklerinde odağını oluşturduğunun bilinmesi ilginç bir yansıma yapmaktadır.

Kesekaya'dan çok uzak olmayan Kedikaya da ilginç bir kaya tapınağı olarak teşhis edilmiş bulunmaktadır. Kedikaya, aslında Kesekaya'ya göre erken kimliğini çok daha iyi korumuştur. Araştırma yapıldığı sırada Değirmenli Bor Madeni'nin içinde kalmış bulunan bu tapınağın şu andaki durumunun ne olduğu bilgimiz dâhilinde değildir.

Araştırmanın yapıldığı esnada bor atıklarıyla çevresi dolmuş bulunan bu kaya tapınağının sadece üst kısmı seçilebilmekteydi. Simav Çayı'na tam olarak yukardan bakan Kedikaya üst kısmında altar ve kanalları bulunan alt kısmında ise özel olarak kayadan oyulmuş dinsel mahiyete haiz bir mağaraya sahip bir anıt olarak tespit edilmişti. Bu mağara Hıristiyan kullanımından farklı bir dini amaç ve farklı bir pagan dine hizmet amaçlı yapıldığını gösteren özelliklere sahipti. İç kısımda yer alan apsis ve sağlı kayadan oyularak yapılmış uzun sekiler ilginç bir biçimde Mithraeum'u anımsatmaktaydı. Bu durum da bize Kuzeybatı Anadolu'da çok sık rastlanan Güneş Kültü ve Ana Tanrıça ilişkisini hatırlatması bakımından öneme haiz bulunmaktadır.

Bölgede bulunan üçüncü kaya tapınağı Malkaya, çalışmaların yapıldığı süreçte defineciler tarafından dinamitlenerek havaya uçurulduğu için çok ağır bir tahribat sergilemekte olmasına rağmen, mevcut kayadan oyma basamaklar, kademeli platformlar, kaya üzerindeki kanal ve çukurlarıyla kaya tapınağı olduğunu göstermekteydi. Çevredeki arazide rastlanan Helenistik ve Roma dönemleri keramik buluntuları da bu tapınağın oldukça geç tarihlere kadar kullanıldığını göstermekteydi.

Bigadiç gibi çok sayıda kaya tapınağına sahip olduğu bilinen ve ne yazık ki Bigadiç gibi çok az çalışılmış olan Balıkesir ili, İvrindi ilçesi dâhilinde mevcut bulunduğu düşünülen kaya tapınakları için ilginç bir örnek İvrindi ilçesi, Geçmiş köyü yakınlarında bulunmaktadır. Bu kaya tapınağının da 2001 yılında çalışmalarının yapılmasından bu yana çok zaman geçtiği için son durumu hakkında fikir yürütmek şu an için zordur.

Evkaya olarak bilinen kaya tapınağı yerleşim alanlarından uzakta, orman içinde bulunmaktadır. Oldukça engebeli bir coğrafyanın içinde yer

alan bu anıt da Kesekaya'da olduğu gibi Orta Çağ sürecinde Hıristiyanlar tarafından bir şapel olarak kullanılmış bir mağaraya sahiptir.

Bu kaya tapınağı da tüm benzerleri gibi bir akarsu yatağına çok yakın bir konumda ve arkasında yüksek bir tepe ile ilişkili olarak şekillendirilmiş bir peyzaj içinde yer almaktadır. İçinde mağaranın da bulunduğu geniş kaya kitlesi üzerinde kayaya oyulmuş hazneler, kanallar ve altar düzenlemeleri tespit edilirken, kaya kitlesinin ardında yer alan tepe üzerinde de kayaya oyulmuş bazı düzenlemeler teşhis edilmiştir. Bu tepenin üzerinde halk arasında kutsiyetini koruyan bir yatağın yer alması da bölgenin kutsal kimliğinin bozulmadan korunmuş olmasının kanıtı olarak değerlendirilmiştir.

Balıkesir ili Savaştepe ilçesi ilginç coğrafi ve peyzaj özellikleri yanında özellikle Bronz ve Demir çağları sürecinde Balkanlar ile bağlantılı halkların varlığını gösteren arkeolojik verileri ve sitleriyle dikkat çeken bir bölge olması kadar kaya tapınakları için de önemli bir potansiyel göstermesi bakımından da dikkat çekmektedir. Fakat yeterince çalışılmamış olması bu ilçe hakkında da bilgilerimizi kısıtlı ölçülerde bırakmıştır.

Savaştepe'de özellikle yoğun bir arkeolojik varlığa sahip bulunan Sarıbeyler ve çevresinde yapılan çalışmalar Düğmeli Tepe ve Furuncuk gibi kaya oyma tapınım alanları ortaya koymuştur. Diğer benzerleri gibi yüksek bir kayalık tepe üstünde ve çevresinde yer alan bu tapınım alanları üzerinde altar düzenlemeleri, altarlara ve sunu çukurları yanında, kremasyon törenleri ile ilişkili olduğu intibasını veren kaya oyma dikdörtgen çukurlar da gözlenmektedir.

Savaştepe sınırları içinde kalan Çaltılı'da ise çevresinde bulunan geniş bir nekropol alanı ortasında bulunan ve defneciler tarafından ağır biçimde tahrip edilmiş bir kaya tapınağının izleri fark edilmektedir. Çaltılı Kaya Tapınağı ve çevresinde yer alan nekropol alanı içinden geçen taş levhalarla yapılmış bir uzun dehlizin varlığı da daha çok Bergama Asklepionu'nu hatırlatan bir özellik göstermektedir.

Çaltılı Kaya Tapınağı, uzun dehliz ve nekropol alanının günümüzde de kullanılmakta olan bir ılıca ve şifalı su kaynaklarıyla ilişkili olması aslında kaya tapınaklarının şifalı sular ve ılıcalar ve doğal şifa merkezleri ile ilişkili olduğunu da göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu durum benzeri tapınakların birçoğu için de geçerlidir. Günümüzde artık işlevini

ytirmiş olsa da bu tip kaynakların kaya tapınakları ile ilişkili olduğu dikkatli bir incelemeyle hemen fark edilmektedir. Hala bu özelliklerini koruyan birçok tapınakta da bu husus gözden kaçırılmaktadır.

Kaya tapınakları ve sağlık amaçlı kullanımlarına yönelik özellikler Türkiye sınırları dışındaki birçok benzeri tapınak için de geçerli bir durumdur. Bulgaristan ve Romanya ile birlikte bu tip anıtların tespit edildiği birçok ülkede bu durum açıkça gözler önüne serilmiş bulunmaktadır.

Şifalı sularıyla dikkat çeken kaynaklarla ilişkisi çok belirgin olan bir başka kaya tapınağı Balıkesir ili Havran ilçesi Karalar köyü yakınında dik yükseltiler arasında bulunan gizli bir vadi içindeki Merdivenlikayalar'da rastlanmaktadır. Kocaömer Çayı'nın kuzey tarafında yer alan ve birçok kayalık üzerinde kaya oyma birimlerden oluşan geniş bir kompleks olan Merdivenlikayalar basamaklar, hazneler, adak çukurları ve kanallarıyla dikkat çekicidir. Özellikle alanın güney tarafında bulunan yüksek ve sivri kaya uzantısının zirvesinde bulunan düzlem üzerinde bulunan adak çukuru, kanallar, setler ve açıklıklar yanında yer alan altar düzenlemesi ilginç bir kültürel oluşum ve ayin teşkilatı göstermektedir. Dik ve yüksek kayalık çıkıntısı üzerinde bulunan bu tören alanına zeminden bu düzleme doğru yükselen kayadan oyma basamaklardan oluşmuş bir merdivenle ulaşılmaktadır.

Aralarında kaya oyma ve kademeli bir iç düzenlemeye sahip olduğu görülen ve daha çok Ürdün ve İsrail'deki benzeri tapınaklarda görülen havuz benzeri bir oluşum gösteren geniş bir haznenin de yer aldığı kayadan oyma değişik birimlerden oluşan bu kompleksin kuzey tarafında yer yer duvar izlerine ve metal cüruflarına da rastlanmaktadır.

Yüzeyde rastlanmakta olan Roma Dönemi keramiklerinin yanı sıra yer yer Demir Çağı keramik parçalarının varlığı da bu alanın uzun bir zaman boyunca kullanılmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu kaya oyma birimlerden oluşan kompleksin kuzeybatı tarafında bulunan Alapınar Tepe ve eteklerinde rastlanmış olan Neolitik ve Kalkolitik dönemlere de işaret eder gibi duran bazı yontma taş objelerin varlığı bu kutsal alanın ilk bakışta çok daha erken süreçlere giden bir kullanıma sahip olduğuna da işaret etmektedir.

Bu karmaşık teşkilat içinde yer alan kaya oyma basamaklardan oluşan merdivenler rastladıkları her merdiven teşkilatını kalelerle ilişkili

görme ve göstermeye çabalayan bazı yetersiz ve bilimsellikten uzak kişiler için de iyi bir cevap teşkil etmektedir.

Şifalı su kaynakları ve akarsu ile yakın ilişkisi çok aşikâr olan bu kaya oyma tapınağın görüş açısı son derece kısıtlı bir vadi içinde yer almaktadır. Ayrıca tapınak alanının geniş bir alana dağılan değişik kaya oluşumları üzerine dağılmış olması da, bu anıt ve benzerlerinin kale olarak tanımlanmasının ne kadar bilinçsiz ve cahilce bir çabalama olduğunu kanıtlaması bakımından da öneme haizdir.

Havran ilçesi Çakırdere köyü sınırları dâhilinde bulunan bir başka kaya tapınağı ise, benzerine çok az rastlanan bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Çakırdere köyünden hayli uzak ve ulaşımı hayli zor bir konumda dağlık bölge içinde yükselen bir doğa harikası olan bu oluşum halk arasında Ulutaş veya Sulutaş olarak bilinmektedir. Çevresindeki peyzaj içinde muhteşem bir görünüme, yüksek ve yekpare bazaltik bir kayaç oluşuma ve konik bir görünüme sahip bir tepe üzerinde insan eliyle yapılan bazı düzenlemelerle oluşturulmuş olan bu tapınak tüm benzerlerinden de çok farklı bir oluşumda karşımıza çıkmaktadır.

Aslında Burhaniye ilçe sınırları dâhilinde Karadere köyünün ardında yükselen kesimde kalan ve Madra Sıradağları içinde yer alan Asarkaya olarak bilinen bir başka kaya tapınağına da hayli yakın bir konumda bulunması bakımından da dikkat çekicidir. Arazinin dağlık olması iki kaya tapınım alanının bir biriyle ulaşımını zor gibi göstermekteyse de antik çağlarda kullanılan bazı dağ yollarının şimdikinden hayli farklı bir ulaşım ağıyla her iki tapınım alanını da bir birine bağladığını göstermektedir.

Bu yüksek yekpare kaya kitlesinin zirvesinde yer alan tören alanına ulaşım hayli zordur. Kayanın güneybatı tarafındaki yamaçlarda yapılmış olan basamakların zaman içinde yok olmasının da bunda rolü büyüktür.

Kaya kitlesinin eteğinde güneybatı tarafta kaya oyularak yapılmış bir kapı ve kapıdan aşağı inen basamaklarla girilen tören alanı, kayanın güney ve güneybatı tarafındaki kademeli küçük platformlardan başlayarak yukarı doğru yükselen bir merdiven teşkilatının izlerini göstermektedir. Bu ulaşım hattı dik yamaç boyunca yükselerek kayanın zirvesinde yer alan tören alanına ulaşmaktadır.

Kayanın zirvesinin batı tarafında yer alan yaklaşık bir yarım daire oluşturan geniş düzlem üzerinde kayaya oyulmuş üç dikdörtgen çukur yer

almaktadır. Aslında benzeri ktonik karakterli sunaklarda da görülen ve adakların yakılması için yapıldığı anlaşılan bu çukurların zamanla suyla dolmuş olması nedeniyle bu tapınağa Sulutaş adı verilmiştir.

Zirvede yer alan bu düzlemin arkasında doğu tarafta kayalar içinde kalan bir mağara düzenlemesi ve koltuğu hatırlatan bir kayaç oluşum fark edilmektedir.

Madra Dağları'nın iç kesimlerinde kalan bu iki kaya oyma tapınak dışında yer alan bir başka kutsal alan ve içinde yer alan kaya tapınaklarına sahip bir başka anıt Havran'a bağlı Sarnıç köyünün yanı başında yükselen konik bir yükselti üzerinde olan Küçük Çal Tepe üzerinde yer almaktadır. Halk arasında Şıvga olarak adlandırılan bu alanın yamaçlarının orta kesimlerinde yer alan büyük kuru taşlardan oluşan örme duvarlardan yapılmış geniş bir duvar teşkilatı arkasında yer alan değişik bölümlerden meydana gelen kaya oyma birimlerden oluşan bir komplekse rastlanmaktadır. Zirvede yer alan düzlem üzerinde Ulutaş/Sulutaş zirvesindeki düzlemde yer alan çukurlara benzer, fakat daha büyük boyutlu üç çukur bulunmaktadır. Bu alanda çok sayıdaki kiremit buluntusu yanında duvar izlerine de rastlanmaktadır. Bu zirve alanının hemen yanı başında bulunan kaya oyma altar düzenlemesi de çok dikkat çekicidir.

Bu kutsal alanın karşısına gelen ve Büyük Çal Tepe olarak bilinen kaya kitlesi içinde yer alan İnönü Mağaraları değişik bölümlerden oluşan bir komplekstir. Bu mağaralar içinde Ana Tanrıça Kültü'nün geçerli olduğu kutsal mağara oluşumunun varlığını gösteren buluntular yanında çok erken süreçlere giden bir kullanıma dair izler de keşfedilmiştir. Arkeolojik açıdan büyük öneme haiz olan bu bölge layık olduğu ölçüde çalışılmadan burada yapılmış olan Havran Barajı tarafından tahrip edilmiştir.

Havran, Çakırdere köyü yakınlarındaki Ulutaş/Sulutaş'tan çok da uzak olmayan ve Madra Dağ silsilesi içinde bulunan ihtişamlı bir diğer kaya tapınağı olan Asarkaya da bu tip tapınaklar içinde değişik özelliklere haiz olarak dikkat çekmektedir. Tüm değişikliklerine rağmen tüm diğer benzerleriyle örtüşen bir işleve sahip olduğu anlaşılan bu tapınağın da şifalı sular ve bu sularla yapılan tedavilerle yakın ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu kaya tapınağının hemen altına gelen vadi içinde kalan kesimde akmakta olan şifalı bir suyun özellikle cilt hastalıkları başta olmak üzere birçok hastalığa da iyi geldiği mahalli halk arasında dile getirilmiş bulunmaktadır.

Her ne kadar bu bölgede son yıllarda gezi yapmış olan bazı kişiler tarafından komik bir biçimde bu kaya tapınağı kale ve gözetleme kulesi olarak tanımlanmış olsa da, bu tanımlama bilimsel gerçeklikten uzak bir sanrı olarak kalmaya mahkûmdur. Aslında bu tanımlama geziyi yapanların yetersiz bilgi ve deneyimleri yanında kutsal kaya anıtları ve kaleler hakkında hiç bilgi sahibi olmadan bu tanıyı kafalarında uydurmaları nedeniyle ortaya atılmış yanlışlarla dolu tamamen bilimsellik dışı bir rüya olmaktan da öteye gidemeyecektir. Kale ile kaya tapınağını bir birinden ayırt edememek bir araştırmacı için aslında bir utanç kaynağı olarak kalmaya da mahkûmdur. Hiç araştırma yapmadan tezler üretmek de aslında hiç affı olmayan bir hata olarak tarihteki yerini alacaktır.

Burhaniye ilçesinin Madra Dağları eteğinde bulunan Karadere köyüne dâhil olan Bören Yaylası'nda yer alan Asarkaya, yüksek dağlar arasında bulunan dik ve ulaşımı zor bir vadi içinde yer almaktadır. Aslında bu dik vadiye yukardan bakar konumdaki dimdik yükselen kaya kütlesi üzerinde insan eliyle sınırlı ölçüde yapılmış ve daha çok bu kaya kitlesinin doğal oluşumuna göre tertiplenmiş küçük platformlar dikkat çekmektedir

Zirveye doğru daralarak yükselen kademeli bir biçimde şekillenmiş bulunan kayanın zirve kesiminde Antik Çağ kayıtlarında tariflerine sıklıkla rastladığımız adakların yakılması veya kanlarının toplanması için yapılmış bir çukur ve kanalın yer aldığı görülmektedir. Bu zirve bölümünün doğu tarafında ise hayli tahrip olmuş bir altarın izleri seçilmektedir.

Asarkaya'nın eteğinde kuzey ve kuzeydoğu tarafta Roma Dönemi özellikleri gösteren mimari yapıların varlığını gösteren tuğla ve kiremit kalıntıları yanında pithos ve keramik parçalarının bulunması da bu tip bir kaya tapınağı için son derece doğal bir durumdur. Orijinal durumunda bir sağlık tesisi olarak da kullanılmış olduğu fark edilen tapınağın dini personeli kadar, bu tapınağı ziyarete gelen kişilerin de iskânı için yapılmış bazı binalar olduğunu göstermektedir. Yerleşim alanlarına bu kadar uzakta kalan bir tapınım alanı için de bu durum son derece doğaldır. Bu noktada Asarkaya çevresindeki yükseltiler üzerinde kist tipi mezarlardan oluşmuş geniş nekropol yer almış olması da ilginç bir biçimde bu durumu desteklemektedir.

Üçpınar mevkisinde çok daha fazla olan kist mezarların yoğunluğu yerleşim alanının küçüklüğüne karşın nekropol alanlarının çok daha geniş

boyutlu olmasıyla doğru orantılı olarak, Asarkaya Kaya Tapınağı çevresindeki kutsal alanların gömü için özellikle kullanılması ve özellikle bu kutsal alan içinde gömü yapılması olgusunu akla getirmektedir. Ana Tanrıça'nın şefaatine sığınan ölü ruhları olgusu Orta Çağ sürecinde Hıristiyan Dünyası'nda Meryem'in şefaatine sığınan ruhlar şeklinde de karşımıza çıkmakta olup, Asarkaya'daki durum Çaltılı'da ve birçok diğer kaya tapınağındaki benzer özellikler ile tam bir uyuşum göstermektedir.

Yine bölgede gezinen kişilerce bir gözetleme kulesi veya kale olarak tanımlanmış olan Burhaniye ilçesine bağlı Kırtık köyünün hemen alt tarafında bulunan Ballıktaş da aslında ilginç bir kaya tapınağıdır. İster doğal özellikleri isterse de kaya üzerinde görülen insan elinden çıktığı belli olan bazı izler bu oluşumun kale veya gözetleme kulesi olamayacağını çok açık bir biçimde göstermektedir. Bu tapınağın da kaleyi kuleden, kuleyi sunaktan, gerçeği de masaldan ayırt edemeyenler için kale olarak değerlendirilmesi son derece doğaldır.

Ballıktaş'ın doğal oluşumuna bakıldığı zaman hemen fark edilen bazı özellikleri tüm diğer kaya tapınakları ile tamamen uyuşum içindedir. Kompleks bir oluşuma sahip olan Ballıktaş, alt kısımda bulunan derin bir mağara, üstte kademelerle yükselen üst altar bölümleri yanı sıra hemen yanı başındaki kaynak ve akarsu ile bir bütün oluşturmaktadır. Üst kısımda bulunan ve üstteki sur duvarlarının temel izleri olduğu ileri sürülmüş olan kayaya oyulmuş oluşumlar ise kale duvarı için değil, tapınağın parapetlerini yerleştirmek için yapılmış soket çukurlarıdır.

Ballıktaş'ın üst bölümündeki teşkilat özellikleri gözetleme kulesinden çok Güneş ve Ay kültleri ile ilişkili basamaklı ve kademeli sunak teşkilatının varlığını kanıtlamaktadır. Bu durum üst kısmın doğu-batı eksenli olarak doğuya bakacak şekilde teşkilatlandırılmış olmasından da belli olmaktadır.

Ayrıca yüzeyde rastlanan ve daha çok Roma Dönemi özellikleri gösteren yapı malzemesi kalıntıları ile pitos ve keramik parçaları askeri özelliklerden çok burada yaşayan tapınağın koruyucu rahiplerinin varlığını gösterir niteliktedir.

Asarkaya ve Ballıktaş gibi Burhaniye ilçesinin Madra Dağları üzerinde yer alan ilginç bir kaya tapınım alanı daha mevcuttur. Bu kaya tapınağı diğerlerine göre daha farklı bir biçimde karşımıza çıkmasına

rağmen kültistik kimliği açıkça fark edilebilmektedir. Bu anıt Kuyumcu ve Kırtık köyleri arkasına gelen Çamoba Yaylası'nda bulunan 968 metre rakımlı Kaplan Sivrisi üzerinde yer almaktadır. Çevresine hâkim durumdaki bu yükseltinin aslında Antik Çağ kayıtlarında bir madenci kenti olarak bahsedilen Trarion kentinin akropolü olması akla uygundur. Aslında akropol ve çevresindeki yerleşim alanı dışında yer alan ve çok geniş alanlara yayılan nekropollerin varlığı da bu yerleşmenin aslında bir kent olabileceğini kanıtlar niteliktedir.

Bir tapınak özelliği gösteren akropol kesiminin kuzeybatı tarafında rüstik duvar kalıntıları arasından bir rampayla ulaşıldığı görülen giriş bölümü aracılığıyla çok ilginç özellikler gösteren tapınım alanına ulaşılmaktadır. Çok ağır bir biçimde tahrip edilmiş kayaç yükseltiler üzerinde niş ve diğer bazı oyuklar fark edilmektedir. Bu kayalık zirvenin batı tarafında yıkılan kaya bloklarıyla tamamen dolmuş bir mağara teşhis edilmektedir. Bu mağaranın önünde de kayaya oyulmuş bir hazne görülmektedir. Temenos duvarı olduğu fark edilen rüstik duvarlarla çevrilmiş bu kutsal alan burada bulunduğu ifade edilen orman gözetleme kulesi ve defineci faaliyetleriyle ağır biçimde tahrip edilmiştir.

Bu kutsal alan teşkilatı aslında İzmir ili, Dikili ilçesine bağlı Kansız köyünün hemen arkasında yükselen antik yerleşim alanının akropol kesimindeki teşkilatı da hatırlatır niteliktedir. Bir Aeol kenti olduğu anlaşılan bu yerleşim de kayaç bir tepe üzerinde yükselen bir zirve üzerinde yer alan kayaya oyulmuş bir niş ve çevresindeki değişik oluşumlardan ibarettir. Kayaç arazinin tam zirvesinde yer alan dörtgen niş de Ana Tanrıça kabartmaları veya heykelciklerinin yerleştirildiği koruyucu ve aynı zamanda da Tanrıça'ya yönelik ayinlerin yapılmasına hizmet eden nişleri hatırlatmaktadır.

Burhaniye ilçesi Bahadın köyünün doğusunda Karınca Deresi'nin yanı başında bulunan Dedekaya ve karşısında yer alan İnkaya, bölgenin en ilginç kaya tapınım alanlarının başında gelmektedir. Bir bütün teşkil eden Dedekaya ve Karınca Deresi'nin öbür tarafında yer alan İnkaya aslında bir bütün teşkil ederek tüm dünya üzerinde bulunan benzeri tapınaklarla tam bir uyum içindedir. Son yıllarda bölgede dolaşan bazı kişiler bu önemli kült merkezini komik bir şekilde kale ve yerleşim alanı olarak tanımlamıştır. Bu tamamen yanlış bir yorum olup, bu tanımlı yapanların bu tip tapınım alanları hakkında hiçbir bilgi sahibi olmaması kadar kaleler hakkında da son derece yetersiz kalan bilgilerinden kaynaklanmaktadır.

Dedekaya ve İnkaya birbirini tamamlayan iki ünite olarak geniş bir kültürel oluşumun parçaları oldukları kadar gelişen süreç içinde özellikle de Helenistik Dönem itibarıyla farklılaşmış bir biçimde ana tapınak kimliği yanında Asklepion işlevine sahip kılınmış olduğu izlenimini de vermektedir. Bu noktada öncelikle yazarın yapmış olduğu çalışmalar esnasında Dedekaya kült kompleksini oluşturan ana kayalık alanın Karınca Deresi ile temas eder durumdaki bir bölümünden akmakta olan sıcak şifalı bir suyun varlığını gözlemlemiş olması özellikle dikkat çekici olmuştur.

Aslında genel özellikleri itibarıyla Frig ve Lidya tipi kaya tapınım alanlarından farklı bir biçimde benzerleri daha çok Trakya ve Kuzeybatı Anadolu kapsamında karşımıza çıkan Trako-Frig tipi bir sunak özelliği göstermektedir. Dedekaya ilginç bir biçimde Balkanlara bağlanan bir kimlikte karşımıza çıkmaktaysa da, özellikle Asklepion benzeri bir kullanıma da sahip olmuş olması farklı bazı özellikleri de dikkate almamızı zorunlu kılmaktadır.

Dedekaya ve İnkaya kült kompleksi kuzey ve güney tarafında yükselen iki yüksek kayaç yükseltinin arasına sıkışmış dar bir akarsu vadisi içinde yer almakta olup, bu konumu itibarıyla de kale olarak teşkilatlandırılmış bir oluşum olamayacak bir topografik özelliğe sahiptir. Bu dar akarsu vadisinin tabanında yer alan bu kompleksin kesinlikle ufku tamamen kapalı olup, kale olgusunun gerektirdiği tüm konumsal ve işlevsel özelliklerden tamamen uzak bir oluşuma sahiptir. Bu noktada kale duvarı olarak bazı kişiler tarafından tanımlanmak istenen kaba taş duvar kalıntıları bu bölgede zeytinlikleri bulunan köylülerin sınır duvarları olması yanında kutsal alanı çevreleyen Temenos duvarlarının da kalıntıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada ana kült alanının merkezi teşkilatının kuzey tarafında bulunan ve günümüzdeki yolun arkasında bulunan kalıntılar da bir yerleşim alanından çok, kutsal alanla bağlantılı görevliler ve bu alana ibadet ve şifa bulma amacıyla gelen ziyaretçilerin konaklaması için yapılmış binaların kalıntılarıdır. Bu alanın bir kale ve yerleşim alanı olarak yorumlanması tamamen abesle iştigal olup, bu konuda hiçbir bilgisi olmayan ve eğitimi de son derece yetersiz kalmış kişilerin kendilerini teşhir etme çabasının sonucu olmuştur.

Karınca Deresi'nin kuzey tarafında yer alan Dedekaya kült kompleksi değişik birimlerden oluşmuş ve geniş bir alana yayılan çok karmaşık bir oluşuma sahiptir. Her ne kadar günümüzdeki şekliyle kült

alanın kuzey tarafından geçen ve Karadere köyüne doğru giden asfalt yol tarafından kısmen kesilmiş olan kült alanına bu yol üzerinden girilmekteyse de, aslında orijinal şekliyle bu kutsal alana girişin Karınca Deresi istikametinden olduğu fark edilmektedir. Dere tarafındaki girişten kademe kademe yükselen platformlar aracılığıyla en üst platform ve platformun kuzey, kuzeydoğu tarafında yer alan kaya kitlesi üzerindeki kültistik oluşumlara ulaşılmaktadır. Karınca Deresi'nden kuzeye doğru kademeli bir çıkış gösteren hafif eğimli patika oluşumunun sağ ve solunda yer alan kayaç oluşumlar üzerinde kaya oyma düzenlemelere rastlanmaktadır. Aslında küçük altar ve sunak benzeri düzenlemelere rastlanmakta olması da bu bölgelerde de bazı törenler yapılmış olduğunu akla getirmektedir.

Bu hafif eğimli patika ile kült alanının merkezini oluşturan geniş bir açıklığa ulaşılmaktadır. Aslında bir tören alanı şeklinde düzenlenmiş olan bu açıklığın doğu tarafında dikdörtgen şekilli büyük bir havuz veya hazne bulunmaktaydı. Bu havuzun kuzey ve güney taraflarında basamaklı bir düzenlemenin teşhis edilmiş olması bu havuzun bir tür takdis ve arınma amaçlı kullanımı olduğunu göstermekteydi. 1999 ve daha sonraki yıllarda bu alanı sürekli olarak ziyaret eden yazar ve ekibinin mevcudiyetine tanık olduğu bu havuzun daha sonraki süreç içinde defineciler ve maden arayanlarca tahrip edildiği anlaşılmaktadır. 2010 yılından sonraki süreçlerde bölgede dolaşan kişilerin hayali ve faraziyelerle dolu yazılarında bu havuzdan bahsetmemiş olmaları ilgi çekici olup, bu kişileri bu havuzu görememiş olmaları veya bu oluşumu algılamaktan uzak bilgi düzeylerinden kaynaklanan bilimsellik dışı hayalci bir bakış açısına sahip olmaları durumuyla açıklanabilecek bir durum arz etmektedir.

İçinde büyük havuzun da bulunduğu bu tören alanını kuzeyinde yükselen ve kutsal alanın kalbini oluşturduğu anlaşılan birkaç alt bölümden oluşmuş kayaç oluşumun üzerinde yer alan basamaklarla ulaşılan ve üç alt bölümden oluşan bir naos bölümü mevcuttur. Bu naos bölümünün kuzeydoğu tarafında kalan düzlem üzerinde 1999 yılında ikili koltuk benzeri bir düzenleme tespit edilmiş ve koltuk benzeri altar düzenlemesinin ilginç bir biçimde güneydoğu yönüne dönülecek şekilde teşkilatlandırıldığı da teşhis edilmiştir. Bu ikili koltuk benzeri oluşum 2000 yılında bölgede faaliyet gösteren defineciler veya bölgede faaliyet gösteren madenciler tarafından dinamitlenerek yok edilmiştir. Bu kişilerin aslında bütün Dedekaya ve İnkaya kült alanını havaya uçurma amacıyla eyleme geçtiği, fakat bölgede yoğunlaşan jandarmanın denetimlerinin artmasıyla bunu gerçekleştiremedikleri halk arasından derlenen bilgiler neticesinde

anlaşılmıştır.

Naos bölümünün batı tarafında bulunan zirve düzlüğü üzerinde, benzeri birçok kaya tapınağında da karşımıza çıkan -yaklaşık- bir kare plana sahip derin bir adak yakma çukuru yer almaktadır. Bu çukurun hemen yanında batı tarafta bir kapı benzeri oluşum yer almaktadır. Bu oluşumlar dışında -buraya daha sonraki yıllarda gelen kişilerce zaman içinde aşağı yuvarlandığı ifade edilen kale duvarlarının temeli olduğu iddia edilen- aslında bu naos bölümünün mahremiyetini korumak amacıyla oluşturulmuş olan parapetlerin yerleştirilmesi için yapılmış oyuklar ve dörtgen biçimli oyuklara da rastlanmaktadır.

Bu naos bölümünün hemen altına gelen ve kutsal alanın kuzey tarafındaki bir kaya oyuğu içinde dikdörtgen bir hazneye rastlanmaktadır. Bu bölüme geniş tören alanından çok dar bir geçitle ulaşılmakta olup, bu bölümden yukarıdaki naos bölümüne de ulaşan bazı basamak kalıntılarında da anlaşıldığı gibi bir başka geçit de gözlenmektedir.

Bu bölümün takdis amaçlı büyük havuz, naosu teşkil eden altar ve adak yakma çukurunun bulunduğu bu kompleks içinde özellikle kremasyon törenleri için teşkilatlandırılmış bir bölüm olabileceğini akla getirmektedir.

Karınca Deresi'nin güney tarafında yer alan İnkaya -bazı kişilerce yerleşim alanı olarak yorumlanmışsa da- aslında Dedekaya kompleksinin ayrılmaz bir parçası olan bir kutsal mağaradır. Aslında bir *abadon* olarak da kullanılmış olduğu anlaşılan İnkaya içinde ilk yapılan çalışmalar esnasında mağaranın içinde doğu ve batı tarafta yer alan kayadan oyulmuş bir sedir biçimi karşılıklı oturma düzeneğinin olduğu gözlemlenmiştir. Bu düzenlemenin daha sonraki yıllarda tamamen yok edildiği anlaşılmaktadır. Bu düzenlemenin teşhis edilmiş olması bu mağaranın inkubasyon törenleriyle bağıntılı uygulamalar için hazırlanmış abaton işlevine haiz bir kutsal mağara olduğunu düşündürmektedir.

İlk çalışmalarda gayet sağlam olarak gözlemlenmiş olan mağaranın girişindeki kayadan oyma düzenlemenin çanak bölümü ve altındaki delik, kokulu libasyonlar için hazırlanmış olduğu izlenimini vermiştir. Bu oluşum özellikle kutsal mekânların girişinde yer alan kutsal su ve takdis uygulamalarını da akla getirmektedir. Bu düzenleme de zaman içinde ağır biçimde tahrip edilmiştir.

İlk çalışmalar esnasında her ne kadar tahrip edilmiş olsa da mağara içinde iki geçit olduğu ve bu geçitlerin mağaranın içinde yer aldığı kayaç yükseltinin yukarı yamaçlarına açılan ve tepeye ulaşan bir geçit teşkil ettiği gözlemlenmiştir.

Burhaniye ilçesi sınırları içinde kalan Hisarköy'ün hemen yanında yükselen konik bir tepenin zirvesinde yer alan ilginç bir kaya altarı bu bölgede çok etkin olan Tanrıça Kültü ile doğrudan bağlantılı bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Zirve düzleminin merkezinde yer alan ve koltuk biçimi iki yan yana oluşumdan meydana gelmiş bu altar düzenlemesi özellikle Balkanlar ve Kuzeybatı Anadolu üzerinde benzer örnekleri görülen bir örnektir. Frig kaya altarı yanında Batı ve Güneybatı Anadolu'da da pek çok benzeri görülen bu kaya anıtının alt kısmında mevcut olan küçük mağara ve su haznesinin son yıllarda tahrip edildiği anlaşılmıştır.

Orta Çağ sürecinde çevresine surlar ve tahkimat kuleleri yapılarak bir kaleye dönüştürülmüş olan bu anıt bölgede bulunan koltuk biçimi altarlardan en ilginç örneklerinden biridir.

Buna karşın üzerinde adak çanaklarının rahatlıkla seçildiği doğal kemer biçimi bir kayaç oluşum gösteren Deliktaş, Burhaniye ilçesine bağlı Dutluca köyünün kuzey, kuzeydoğu tarafında yer alan ilginç bir oluşum olup, açıklığı itibarıyla kuzeydoğu yönüne bakacak bir biçimde konuşlanmıştır. Kaya kitlesi üzerinde yer alan sunu çukurları ve bazı başka oluşumlar bu kaya kitlesinin bir kaya tapınağı olarak kullanılmış olduğunu göstermekte olup, baktığı yön itibarıyla de yaz ekinoksu ile ilişkisi fark edilmektedir. Köy halkı arasından derlenen bilgiler itibarıyla bu kayaç oluşumun çok yakın tarihlere kadar da halk inanışlarında önemli bir işleve sahip olduğu anlaşılmıştır.

Burhaniye ilçesi sınırları dâhilinde yer alan ve tamamen hatalı bir şekilde kale olarak tanıtılmak istenen bir başka tapınım alanı da Börezli köyünün doğu - güneydoğu tarafında yükselmekte olan Fuğla Tepe üzerinde yer almaktadır. Yazarın ilk çalışmalarından sonra ağır biçimde tahrip edilmiş ve büyük ölçüde tanınamaz hale getirilmiş olan bu kutsal alanın ilk çalışmaları esnasında tespit edilmiş olan altar düzenlemeleri, hazneler ve bu oluşumların altında yer alan mağaranın tamamen yok edildiği anlaşılmaktadır. Bu bölgede yapılan çalışmalar esnasında yüzeyde rastlanan Demir Çağı keramik buluntuları bu alanın gerçek ve orijinal kullanım süreci ile ilişkili bilgiler vermektedir.

Tanrıça Kültü ile yüksek tepeler ve kayalıklar arasındaki yakın ilişkiyi bilen araştırmacıların çok iyi bildiği, buna karşın yetersiz kişilerin yalan yanlış kulaktan dolma bilgileriyle yanlış bir biçimde kale olarak tanımladığı ilginç bazı başka buluntu alanlarının da bulunduğu Körfez Bölgesi bu tip anıtlar açısından önemli bir yöredir. Gömeç ve Ayvalık ilçeleri dâhilinde irili ufaklı benzer kaya tapınım alanı arasında özellikle Ayvalık ilçesi Tıfıllar köyü yakınlarında bulunan konik yüksek bir tepenin zirvesinde bulunan Asarkaya dikkat çekicidir. Yüzeyde bulunan veriler itibariyle yoğun olarak Helenistik Dönem buluntusu gösteren Asarkaya çalışmaları esnasında Tanrıça heykelcikleri parçalarına rastlanmış olması, daha sonraki süreçte tahkimatlı bir niteliğe büründürülmüş olsa da bu alanın Tanrıça Kültü ile ilişkili bir kullanımının da olduğunu ortaya koymaktadır.

Çanakkale il sınırları dâhilinde komşu Balıkesir gibi çok sayıda kaya tapınağı ve kaya tapınım alanı olduğu bilinen bir gerçektir. Fakat Çanakkale kapsamında bu tip tapınak ve tapınım alanları yeterince araştırılıp, çalışılmadan kaldığı için şu anda bilinen anıtların sayısı fazla değildir. Fakat bilinen anıtlar da diğer benzerleri ile birçok benzeri özelliklere sahip oldukları kadar benzeri tapınım özelliklerine açık bir durum sergilemekte ve Ana Tanrıça Kültü ile yakın bir ibadet ve ayin sistematığına haiz özellikler göstermektedir.

Çanakkale il sınırları içinde kalan bu tür kaya tapınakları arasında hiç şüphesiz en tanınmış olanı her ne kadar Zeus Altarı olarak tanınsa da aslında bir Ana Tanrıça sunağı olan anıttır. Bu anıt Küçükkuyu yerleşmesinin kuzeyinde yer alan ve aslında Ayvacık ilçesi, Adatepe köyü yakınlarında yer alan Dedetepe mevkinde bulunmaktadır. Bağımsız bir kaya kitlesinin işlenmesiyle yapılmış olan kaya sunağı kayanın üstüne çıkan merdivenleri, üst kısımda bulunan hazne, kanallar ve altar düzenlemeleriyle daha çok Almanya ve Orta Avrupa'da bulunan benzeri anıtları hatırlatmaktadır.

Yine Ayvacık ilçesi sınırları içinde Çaltıköy yakınlarında bulunan Alikaya Tepesi içinde bulunduğu vadiye hâkim yüksek bir tepe üzerinde yer almaktadır. Kesme taş duvar izleri yanında kaya üzerinde bulunan adak çukurlarının açıkça teşhis edildiği bu tapınım alanı üzerinde yoğun olarak rastlanan Helenistik Dönem verileri hemen görülebilmektedir.

Çanakkale'nin Yenice ilçesi Armutcuk köyü yakınlarında bulunan Evkaya bir diğer ilginç kaya tapınım alanı olarak dikkat çekmektedir. Merdiven Kayası olarak da bilinen Evkaya yekpare bir kaya kitlesinin doğu tarafında bulunan kayadan oyma basamaklara sahip iki merdiven düzenlemesiyle ulaşılan zirve düzenlemesine sahiptir. Çevresinde geniş bir nekropol alanı vardır.

Yine Yenice ilçesi sınırları içinde kalan Boynaba yakınlarındaki Üvecik Tepe de yüksek bir kayalık tepe ve çevresinde yapılan kaya oyma giriş bölümü, basamaklar ile birlikte kaya oyma nişler yanında bazı bina kalıntıları ile dikkat çekmektedir.

Çanakkale il sınırları dâhilinde kalan ve bilinen bir diğer kaya tapınağı da Bozcaada'da Alaybey köyü yakınlarında bulunan Kocabayır mevkisinde yer almaktadır. Daha önceki basamaklı örneklerden daha farklı bir yapılanma gösteren bu kaya tapınağı, kaya kitlesinin ortasında yer alan köşegen bir açık alan ile bunun çevresinde kaya yüzeylerine işlenmiş adak çukurları, hazneler, nişler ve kayaya oyulmuş pencere benzeri bir açıklığa sahiptir.

Manisa ili aslında birçok kaya tapınağı ve kaya tapınım alanına sahip olduğu bilinen bir il olmasına rağmen bu ilin sınırları dâhilinde farklı tiplerde kaya anıtlarına rastlanması bakımından da dikkat çekicidir. Özellikle bu ilin kuzey kesimlerinde Trakya ve Kuzeybatı Anadolu anlayışına uygun tipte kaya tapınakları ve tapınım alanlarına rastlanırken, güney kesimlerde de daha çok Lidya tipi anıtların varlığı görülmektedir. Bu noktada özellikle Manisa ili Kırkağaç ilçesine bağlı Karakurt yerleşmesi yakınındaki Semerdamlı Kaya Tapınağı kaya oyma basamaklarla çıkılan bir taht şeklinde düzenlenmiş olmasıyla Kuzeybatı Anadolu, Frig ve Lidya tipi Tanrıça tahtları arasında yer almaktadır. Buna benzer bir başka anıtsa, yine Kırkağaç ilçesine bağlı Çaltıcık yakınlarında bulunmaktadır. Bu kayadan oyma basamaklarla ulaşılan bir tepe düzlemine sahip anıt da Ana Tanrıça Kültü ile ilişkili özellikler göstermekte olup, çevresinde yer alan kaya mezarlarıyla ilginç bir durum arz etmektedir. Bu tip basamaklı kaya tapınaklarına Anadolu'da geniş bir coğrafyada rastlanmaktadır (13).

İzmir ilinin Bergama ve Dikili ilçeleri dâhilinde de geçiş bölgesi özellikleri gösteren bazı kaya anıtları mevcuttur. Bunlar arasında en iyi çalışılmış ve tanınmış olan Bergama ilçe merkezi yakınlarındaki Kapıkaya

bir Tanrıça taht düzenlemesi ve Mithraeum olarak da kullanılmış olan kutsal mağaradan oluşmuş tapınım merkezidir (14). Helenistik ve Roma dönemlerinde de kullanılmış olan bu anıt Ana Tanrıça ve Güneş Kültü bağlantısını göstermesi kadar kutsal mağarayla bağıntılı erginleşme ve hatta incubation olgusuna işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir.

İzmir ili sınırları içinde bulunan ilginç kaya anıtları arasında Dikili, Deliktaş köyünün hemen yanı başındaki Zindancık ve Aliğa ilçesi Aşağışakran köyü Asartaşı gibi anıtlar orijinal yapım ve kullanım safhası sonrasında yapılan düzenlemelerle değişimlere uğramıştır. Buna rağmen bu anıtlar büyük ölçüde ilk kullanım safhası hakkında ilginç fikirler veren kaya tapınakları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anıtlar ve çevresinde bulunan nekropollerin varlığı da ayrıca dikkat çekicidir.

Kaya tapınakları ve nekropol alanları arasındaki ilişkiyi gösteren bir başka anıt -bölge dışında da olsa- Ana Tanrıça Kültü ile kaya tapınakları ve nekropol bağıntısını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bu anıt Denizli ili, Çal ilçesi, Bayıralan yakınlarında yer almaktadır.

SONUÇ

Çok geniş bir çalışma alanı olan kaya oyma ve kaya kült alanları antik çağların en önemli anıtları arasında yer almakta olup, özellikle Ana Tanrıça kültleri ve diğer Mister kültlerle iç içe geçmiş olmaları açısından dini, dünya görüşü, yaşam biçimi vs. gibi konuları aydınlatabilmemiz açısından büyük öneme haizdir. Bu geniş konu için bir ön tanıtım amacı güden bu makaleye konu olan anıtların interdisipliner anlamda geniş açılımlı çalışmaları devam etmekte olup, bu anıtlar çok daha geniş boyutlu ve geniş hacimli makale ve kitaplar aracılığıyla yayına aktarılacaktır.

Ön bir genelleme yapmak açısından Mister kült alanları ve kaya anıtlarının her ne kadar denizden uzak gibi dursalar da su kültleriyle iç içe olduğu, bir türomphalos teşkil ederek evrenin düzenini temsil ettikleri anlaşılmaktadır. Bu anıtların yaşanan ve yaşam ötesi âlem kadar, var olanla var olmayan arasında bir bağ oluşturdukları, sembolik olduğu kadar okültik ve gizlemlili bir güç merkezi oldukları da bellidir. Bu anıtlar sosyal ve politik olduğu kadar dini ve kültürel bir merkez teşkil ederek, astronomik ve astrolojik bir bütünleşme noktası da oluşturmakta ve onları yaratanların algısına uygun bir biçimde işlev görecektir şekilde teşkilatlandırılmış bulunmaktadır. Bunların yaşanan ve gözle görülebilen dünyanın ötesinde

bulunan ve var olanı tamamlayan gözle görülmeyen öteki dünya ile de bir temas noktası teşkil ettikleri de gözden kaçmamaktadır.

Bunlar dışında bu gibi kaya tapınakları ve tapınım alanlarının sağlık ve tedavi amacı güden işlevleri olduğu da fark edilmektedir. Bu olgu da aslında bu kaya tapınaklarının sahibi olan doğüstü güçlerin, ister Tanrıça isterse de bir Tanrı kimliğinde karşımıza çıkan aşkın varlıklarının hâkimiyetinde kalan yetki ve yeteneğin yansıması olup, özellikle Tanrıça'nın Var Etme kudretiyle uyumlu bir niteliğe haizdir.

Bu tip kaya tapınakları, sunaklar ve diğer tapınım alanlarının çok yaygın bir şekilde nekropol alanlarıyla iç içe olması aslında bir omphalos olarak da algılandığı anlaşılan bu anıtların ölüm ve yeniden doğuş olgusuyla da yakın ilişkisini göstermektedir. Özellikle bir Kader Tanrıçası ve Yaşam-Ölüm-Yeniden Doğuşu yönlendiren bir Tanrıça olgusunun da odağını teşkil ettiği bir inanç sisteminin de merkezini oluşturmaktadır. Bu durum sadece Anadolu ve Trakya için değil bu tip anıtların bulunduğu tüm her yer için de geçerlidir. Bu durumun en güzel örnekleri İtalya'nın -özellikle Mister kültürün hâkim olduğu Etrüsk Bölgesi başta olmak üzere- birçok bölgesi ile birlikte İberik Yarımadası, Kafkaslar ve Balkanlarda yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupa kıtası üzerinde de çok yaygın olarak görülen bu anıtların birçok benzeri de dünyanın farklı yörelerinde mevcuttur.

Bu kutsal anıtlar ve onlarla bağıntılı kutsal alanların Ana Tanrıça ve Güneş kültleri ile yakın bağları bulunduğu ve maddi ve manevi anlamda da çok geniş bir bütünün en önemli parçası oldukları netlikle gözlenebilmektedir. Burada Var Eden Tanrıça ve Yaratan Tanrı bir bütünleşme noktası bulmakta ve hayatın devamını sağlamaktadır.

İlk kullanım süreçleriyle başlayan kültistik ve işlevsel amaçların çok fazla değişmeksizin daha sonraki süreçlerin maddi ve manevi taleplerine göre kullanıma sunulduğu ve bu anıtlarında bu duruma göre teşkilatlandırıldığı da gözden kaçmamaktadır.

Bu anıtların tam olarak incelenerek işlevlerinin aydınlatılabilmesi için geniş boyutlu interdisipliner çalışmaların yapılması da zorunluluk arz etmektedir. Bu tip anıtlarla ilgili çalışmalar yapacak kişilerin öncelikle de ön yargılardan uzak ve yeterli bilgi birikimine sahip olmaları kadar geniş bir bakış açısına sahip olmaları da bu konunun yeterince aydınlatılabilmesi için büyük önem taşımaktadır (15)

Dipnotlar:

- 1) Fol, V. 2008b, s. 138,
- 2) Aydıngün,Ş.-H.2013,s.71
- 3) NurenginBeksaç, Ş. 2015, çeşitli yerler,
- 4) Efe, T. , 2002, 2004, çeşitli yerler ; Efe, T. – Mercan, Y., 2002, çeşitli yerler.
- 5) Hoepfner, W., 1966; çeşitli yerler.
- 6) Bu tapınak ile arazi çalışması yapmamızdaki katkıları nedeniyle Sayın Recep Somuncu'ya sonsuz teşekkürlerimizi sunmak isteriz.
- 7) Fıratlı, N.- Tuğrul, N., 1966, çeşitli yerler. Ne yazıktır ki bu anıt ve kitabesi geçtiğimiz yıl içinde definciler tarafından tamamen tahrip edilerek yok edilmiş bulunmaktadır.
- 8) Bu konuda bizi aydınlatan ve görüntüleri sağlayan Sayın Engin Topaloğlu'na sonsuz teşekkürlerimizi sunmak isteriz.
- 9) Beksaç, E. Nurengin Beksaç, Ş., 2016, çeşitli yerler.
- 10) Harmancık kaya altarı ve tahtları konusunda verdiği bilgiler için Prof. Dr. Celil Bozkurt'a teşekkürlerimizi iletmek isteriz.
- 11) Porozhanov, K. – Portalsky, A., 2012, çeşitli yerler.
- 12) Umut Murat Doğan, Ms., çeşitli yerler.
- 13) Doğan, U.M., Ms. Çeşitli yerler ; Doğanay, O.- Karauğuz, G., 2008, çeşitli yerler..
- 14) Radt, W. 1973, çeşitli yerler.
- 15) Bu hususlar özellikle Türkiye'de bu sahada çalışmalar yapan veya yapacak olan kişiler için ifade edilmiş olup, benzeri anıtların bulunduğu birçok ülkede çalışmalar yapan araştırmacıları kapsamamaktadır.

KAYNAKÇA

- Aydıngün, Ş.-H. 'Erken Demir Çağı'nda 'İstanbul Boğazı' Üzerinden Trak/Frig Kavimlerinin Anadolu'ya Geçişine Ait İlk Bulgular', Arkeoloji ve Sanat, 142, 2013, s. 65-78,
- Beksaç, E. 'Balıkesir İli, Ayvalık, Gömeç, Burhaniye, Edremit ve Havran İlçelerinde Pre- ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzey Araştırması 1999', 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt, 2, Ankara 2001, s. 113-122,
- 'Balıkesir İli, Ayvalık, Gömeç, Burhaniye, Edremit ve Havran İlçelerinde Pre- ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzey Araştırması 2000', 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt, 2, Ankara, 2002, s. 283-288,

- 'Voices of Mysia. The Three Rock-Cut Sanctuaries Of Bigadiç In Province Of Balıkesir', *Thracia*, XV, Sofia, 2003, s.149-161,
- 'Balıkesir İli, Ayvalık, Gömeç, Burhaniye, Edremit ve Havran İlçelerinde Pre- ve Protohistorik Yerleşmeler Yüzeysel Araştırması 2002', 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt 1, Ankara, 2004, s. 193-202,
- 'Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'da Kaya Oyma ve Megalitik Anıtlar ve Kült Alanları, Edirne Kırklareli 2004', 23. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Antalya, 2005, Ankara, 2006, s.283-293,
- 'Kırklareli İli Vize İlçesi İç Kesimi ve Pınarhisar İlçesi Erenler Köyündeki Kaya Oyma Anıtlar ve Kült Alanları', *Yıldız Dağları ve Yakın Çevresi Tarihi Araştırmaları Uluslararası Sempozyumu*, 22-23 Mayıs 2006, İstanbul, 2006, s.31-40,
- 'Traklar ve Doğu Trakya', *Yöre*, 74, 2006, s.3-28,
- 'Vize'nin Trak Kimliği', *Yöre*, 80, 2006, s.17-19,
- 'Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'da Kaya Oyma ve Megalitik Anıtlar ve Kült Alanları, Edirne Kırklareli 2005', 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Çanakkale, 2006, Ankara, 2007, s. 183-201,
- 'Traklar'ın Güçlü Sesi ve Kutsanmışın Nefesi: Trak Döneminde Vize'nin Kutsal ve Politik Kimliği', *II. Uluslararası Vize Sempozyumu*, Vize, 2007, s.9-25,
- 'Doğu Trakya'da Traklar', *Aktüel Arkeoloji*, 3, 2007, s. 25-41,
- 'Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'da Kaya Oyma ve Megalitik Anıtlar ve Kült Alanları Edirne Kırklareli 2006', 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Kocaeli, 2007, Ankara, 2008, Cilt3, s. 71-85,
- 'Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'da Kaya Oyma ve Megalitik Anıtlar ve Kült Alanları Edirne Kırklareli 2007', 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 2008, Ankara 2009, Cilt1, s.181-190,
- 'Sinanköy Kalesi ve Yerleşim Alanı', *Yöre*, 113, 2009, s.6-21,
- 'Some Rock-Cut Monuments Of The Regions Of Burhaniye And Havran, Southern Side Of The Gulf Of Adramytteion', *Arte Prehistorica* (internet/elektronik) 2009,
- 'Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'da Kaya Oyma ve Megalitik Anıtlar ve Kült Alanları Edirne Kırklareli 2008', 27. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Denizli, 2009, Ankara 2010, Cilt I, s.187-202,
- 'Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'da Kaya Oyma ve Megalitik Anıtlar ve Kült Alanları Edirne Kırklareli 2008', 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı, İstanbul, 2010, Ankara, 2011, Cilt2, s.131-143,
- 'Traklar'ın Anıları. Trakya'nın Anıtları I' *Yöre* 118, 2010, s.3-18,
- 'Traklar'ın Anıları. Trakya'nın Anıtları II', *Yöre*, 119/120, 2010s. 59-76,

'Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'da Kaya Oyma ve Megalitik Anıtlar ve Kült Alanları Edirne Kırklareli 2009', *29.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Malatya, 2012, Cilt3,S. 1-13,

'Trakya'nın Gizemine Işık Tutan Üç Anıt', *Aktüel Arkeoloji*, 26, 2012, s.86-90,

'Madralar'ın Edremit Körfezi ile İlişkili Kesimlerinin Arkeolojisi', *Madra Dağları Ulusal Çalıştayı*. Edremit, 2013, s.213-222,

'Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'da Kaya Oyma ve Megalitik Anıtlar ve Kült Alanları Edirne Kırklareli 2010', *30. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2012, 30-1, 2013, s. 43-50,

'Bir Başka Enez. Bir Başka Öykü. Traklar 'ın Enezi', *Yöre*,161, 2014, s.76-97,

'Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'da Kaya Oyma ve Megalitik Anıtlar ve Kült Alanları Edirne Kırklareli 2012', *32.Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2014, 32-1, 2015, s. 253-283,

'Kocaeli ve Çevresinin Arkeolojisi', *I.Uluslararası Gazi Akçakoca Sempozyumu ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, 2015, Cilt1, s.51-71,

'Kutsalın İz Düşümleri: Vize ve Çevresindeki Kaya Sunakları ve Kutsal Alanlar'

'Bithynia'dan Yükselen Saklı İzler Kocaeli ve Çevresinde Bulunan Birkaç Kült Anıtı', *II. Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, 2016, Cilt I, s.35-41,

'Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'da Kaya Oyma ve Megalitik Anıtlar ve Kült Alanları Edirne Kırklareli 2013', *33. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2015, Ankara, 2016, s.437-447,

'Kutsalın İz Düşümleri: Vize ve Çevresindeki Kaya Sunakları ve Kutsal Alanlar', *IV. Uluslararası Vize Tarih ve Kültür Sempozyumu*,17-18 Ekim 2008, Vize, 2015, s.15-31,

Beksaç, E. , Hatipler,M., Nurengin Beksaç, Ş.

'The Dolmens Of The Eastern Thrace', *Proceedings OfI. International Symposium Of Megalithic Monuments And Cult Practices*, Bloevgrad, 2012, s.24-39,

'Bithynia, Traklar ve Diğer Balkanlı Halklar: Trakoloji Bakış Açısından Genel Bir Kimlik Çalışması', *III. Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, Kocaeli, 2017, VI. I, s. 95-127,

Beksaç, E- Nurengin Beksaç, Ş.

Tarihin Işığında Burhaniye.Balıkesir, 2005

'The Foggy Phantoms Near The Sea', *Thracia, XVIII*, Sofia, 2009, s.391-415,

'El Mar, El Rio Y El Santuario', *Izkustvo I Ideologia*, Sofia, 2012, s.472-487,

'Çağların Kavşağında Edremit Körfezi ve Edremit', *II. Uluslararası Kaz Dağları ve Edremit Sempozyumu*, İzmir, 2013, s. 22-30,

'Kocaeli ve Çevresinin Erken Tarihi ve Arkeolojisine Kısa Bir Bakış', *I. Uluslararası Gazi Akçakoca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, İzmit, 2015, s.41-59,

'Bithynia'dan Yansıyan Saklı İzler: Kocaeli ve Çevresinde Bulunan Birkaç Kült Anıtı', *II. Uluslararası Karamürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, İzmit, 2016, s. 3-10,

'Kutsal Kayaların Gölgesinde: Trak Dünya Görüşünde Kaya Anıtları. Yaşam, Ölüm, Sağlık', *Uluslararası Söz, Sanat, Sağlık Sempozyumu*, Edirne, 2015, Edirne, 2016, s.533-545,

'Kuzeybatı Anadolu ve Trakya'da Erken Kültistik (Kaya-Oyma ve Megalitik) Anıtlar ve Kült Alanları Projesi Edirne ve Kırklareli İlleri Yüzeysel Araştırması Kaya Sunakları ve Bağıntılı Kült Alanları Çalışmaları', 34. Araştırma Sonuçları Toplantıları, Cilt 1, Edirne, 2017, s.609-622,

'İpsala'nın Erken Günleri: Arkeoloji ve Tarihiyle Erken İpsala', Her Yönüyle İpsala, Edirne, 2020, s.1-15,

'In Guidance Of The Sacred Rocks And Sacred Caves: Some Rock-Cut Monuments And Some Caves From The Eastern Thrace And Northwestern Anatolia', *Megalithic Monuments And Cult Practices*, Blagoevgrad, 2020, s.46-57,

'Keşan'ın Arkeolojisi', *Keşan Araştırmaları*, Edirne, 2021, s. 3-17,

'Sacred Hill Çöke' (basımda)

'Under The Sacred Rocks' (basımda)

Berndt-Ersöz, S.

Phrygian Rock-Cut Shrines: Structure, Function And Cult Practices. Leiden, 2006,

Doğan, U.M.

'Batı Anadolu'da Basamaklı Kaya Sunakları ve Bunların Frig Bağıntıları Hakkında', (Mss.)

Doğanay, O.- Karauğuz, G.

'The Stepped Rock Monuments Of Isauria Region/ Isauria Bölgesi Basamaklı Kaya Anıtları', *Arkeoloji ve Sanat*, 127, 2008, s.45-68,

Domaradzki, M.

'Sanctuaires Thraces Du Iie-Ier Millenaire Av. NI Acta Archaeologica Carpatica', 25, 1986, s.89-103,

Efe, T.,

'Yassıkaya: Karadeniz Ereğli (Heraclea Pontica) Yakınlarında Bir İlk Tunç Çağı Yerleşmesi', 23. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2001, Ankara, 2002, s.315-326,

'Yassıkaya, an Early Bronze Age Site near Heraclea Pontica (Kdz Ereğli) on the Black Sea Coast; B. Hänsel Festschrift für Němejcová Pavùková', Berlin, 2004, pp. 27-38,

Efe, T., - Mercan, Y.

'Yassıkaya: Karadeniz Ereğli (Heraclea Pontica) Yakınlarında Bir İlk Tunç Çağı Yerleşmesi', 23. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, Cilt 1, 2002, pp. 361-368,

Fıratlı, N., Tuğrul, N.

'Germanos Frig Kitabesi', İstanbul Arkeoloji Müzesi Yıllığı, İstanbul, 1966, pp. 230-235,

Fol, A.,

Ancient Thrace, Sofia, 2001,

Thracian Culture, Told And Untold, Sofia, 2010,

Fol, V.

Skalata, Konyat, Ogbnyyat. Sofia, 1993,

Megalitni I Skalno-izsecheni. Sofia, 2000,

Pametnişi V Drevna Trakiya. Sofia, 2000,

Skalni Toposi Na Vyara V Yugoiztochna Europa i V Mala Aziya Prez Grebnostta, Sofia, 2007,

Orpheus, The Thracian, Sofia, 2008,

The Thracians. Sofia, 2008,

'The Rock As A Topos Of Faith'; Kostov et al., Geoarchaeology And Archeominerology. Sofia, 2008, s.153-162,

Fol, A. – Marazov, I.,

Thrace And The Thracians, Sofia, 1977,

Genov, A.I.

Oboshestvenata Priroda Skalni Svetilišta Ot Rila, Rodopita İ Pirin. Veliko Trnova, 2018,

Goodison, L.,

Death, Women And The Sun, Londra, 1989,

Gotsev, A.

'Megalithic Monuments In Southern Bulgaria- A Comparative Analysis', Megalithic Monuments And Cult Practices. Blagoevgrad, 2020, s.86-99,

Graichen, G.

Das Kultplatz Buch. Hamburg, 1988,

Hoddinott, R.F.

The Thracians. Londra, 1981,

Hoepfner, W.

Forschungen an der Nordküste Kleinasien II.1: Herakleia Pontike-Eregli: eine baugeschichtliche Untersuchung. Ergänzungsbande zu den Tituli Asiae Minoris nr. 1. Vienna, 1966,

Judeich, W.

'Bericht über eine Reise im nordwestlichen Kleinasien', Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1898, pp. 531-555,

Magnotta, A

Il Culto Della Dea Madre Nella Terra Di Luna. Floransa, 2015,

Marazov, I.,

Ancient Thrace, Plovdiv, 2005,

Marinatos, N-Hagg, R

Greek Sanctuaries. Londra, 1993,

Markov, V.

Sacred Territory Around Popovo Lake In Pirin Mountains And The Famous Sanctuary Of Dionysos-Sabazios In Ancient Thrace, Megalithic Monuments And Cult Practices, Blagoevgrad, 2020, s.13-37,

Nurengin Beksac, Ş.

'Kıyıköy (Salmydessos) Kaya Sunağı', IV. Uluslararası Vize Sempozyumu, Vize, Vize, 2015, pp. 31-39,

Porozhanov, K.- Portalsky, A.

'A Rock-Cut Object In The Arctonnesos (Apol. Rhod. Arg. 961-1102)' Proceedings Of The First International Symposium Ancient Cultures In South East Europe And The Eastern Mediterranean. Megalithic Monuments And Cult Practices. Blagoevgrad, 2012, s. 58-62,

Radt, W.

'Neue Ausgrabungen in Pergamon: Kapi Kaya – ein ländliches Heiligtum der Göttermutter und des Sonnengottes Mithras', Antike Welt, 1973, 4-4, pp. 31-39,

Roller, L.

Ana Tanrıçanın İzinde. İstanbul, 2004,

Ruseva, M.

Thracian Cult Architecture. Yanbol, 2000,

Saka, A. (2016).

'Antik Dönemde Edremit Körfezi: Balıkesir İli Edremit, Havran, Burhaniye, Gömeç İlçeleri Yüzey Araştırması' (Ege University, Doctorate Thesis) İzmir. 2016,

Theodossiev, N.

'Sanctuaries And Cult Places In Northwest Thrace During The 1st Millenium BC', *Archaeologica Bulgarica*, II-2, 1998, s.15-28,

Tilley, C.

The Materiality Of Stone. Oxford, 2004,

Tilley, C-Bennett, W.

'An Archaeology Of Supernatural Places: The Case Of West Penwith' , *Journal Of Royal Anthropological Institute*, NS, 7, 2001, s.335-362,

Triandafyllos, D.

'Les Sanctuaires En Plain Air Dans La Region de Cicones', *Thracia Pontica*, 3, 1985, s.128-141,

Urtans, J.

Ancient Cult Places Of Semigalia. Riga, 2008,

Zdravkova-Dimitrova, Y.,

'From Late Bronze Age To Early Iron Age Thracian Sanctuaries In The Eastern Rhodopi Mountain, Bulgaria', *Anodos*, 6/7, 2006/2007, Trnava, 2008, s. 493-509.